

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ**

«MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ»

Əlyazması hüququnda

MEHDİLİ HAKİM İSLAM oğlunun

«Xidmət sferasında aktiv və öhdəliklərin təhlilinin təkmilləşdirilməsi»
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060402 “Mühasibat uçotu və audit”

İxtisaslaşma : Xidmət sferasında mühasibat uçotu və audit

Elmi rəhbər : i.e.n., dos. İsmayılov N.M.

Magistr proqramının rəhbəri: i.e.n., dos. Kazımov R.N.

Kafedra müdiri: i.e.d., prof. Səbzəliyev S.M.

BAKI - 2016

MÜNDƏRİCAT

Giriş.....	3
I Fəsil. Təşkilatların aktivlərinin və onların maliyyələşmə mənbələrinin təhlilinin nəzəri əsasları	
1.1. Maliyyə hesabatları - xidmət sferasında təşkilatların fəaliyyətinin təhlilinin informasiya mənbəyi kimi.....	8
1.2. Müasir dövrdə kommersiya təşkilatlarının aktivlərinin və onların maliyyələşmə mənbələrinin təhlilinin nəzəri əsasları.....	11
II Fəsil. Xidmət sferasında aktivlərin təhlili metodikası və onun təkmilləşdirilməsi	
2.1. Təşkilatların aktivlərinin ümumi qiymətləndirilməsi.....	21
2.2. Uzun müddətli aktivlərin təhlili.....	25
2.3. Cari aktivlərin tərkibinin və onlardan istifadənin təhlili.....	30
III Fəsil. Təşkilatların aktivlərinin maliyyələşmə mənbələrinin təhlili metodikası və onun təkmilləşdirilməsi	
3.1. Təşkilatlarının aktivlərinin maliyyələşmə mənbələrinin ümumi qiymətləndirilməsi.....	57
3.2. Uzunmüddətli aktivlərin maliyyələşmə mənbələrinin təhlili.....	64
3.3. Cari aktivlərin maliyyələşmə mənbələrinin təhlili.....	68
Nəticə.....	77
Əbiyyatın siyahısı	79

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Müasir dövrdə kommersiya təşkilatlarının rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi bazar münasibətlərinin mühüm şərtlərindən biridir. Bu məqsədlə əksər kommersiya təşkilatlarında, o cümlədən, xidmət sferasında fəaliyyət göstərən müəssisələrdə yeni funksional xidmətlər - bazarın tədqiqi ilə məşğul olan marketinq xidməti, yenilikləri öyrənən və sınaqdan keçirən innovasiya xidməti, onların maliyyə fəaliyyətinin təhlilini, qiymətləndirilməsini və planlaşdırılmasını həyata keçirən, habelə investisiya layihələrinin səmərəliliyini qiymətləndirən maliyyə xidməti və s. təşkil edilməkdədir. Ümumiyyətlə, bazar münasibətləri şəraitində xidmət sferasında fəaliyyət göstərən müəssisələrdə maliyyə resurslarının rolu əhəmiyyətli dərəcədə artır, onların səmərəli və düzgün idarə edilməsi təşkilatların uğurlu fəaliyyətinin başlıca zəmini hesab olunur.

Ümumi iqtisadi qeyri stabillik, büdcə çatışmazlığı, inflyasiya, bank sistemində böhran şəraitində xidmət sferasında fəaliyyətin keyfiyyətinin təhlili problemi xüsusi aktuallıq kəsb edir. Onun real vəziyyətinin müəyyən edilməsi təkcə təşkilatın özü üçün deyil, eləcə də onun fəaliyyətində maraqlı olan çoxsaylı bazar iştirakçıları üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Onlar konkret təşkilatın maliyyə uğurlarına inanmalıdır. Qeyri maliyyə sabitliyi ödəmə qabiliyyətinin itirilməsinə, nəticə etibarlı ilə müflisləşməyə gətirib çıxaracaqdır. Buna görə də müasir dövrdə maliyyə sferasının, xüsusən də turizm təşkilatlarının fəaliyyətinin müfəssəl təhlili və qiymətləndirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Bazar münasibətləri şəraitində bütün kommersiya təşkilatları həm özlərinin, həm də biznes tərəfdaşlarının maliyyə sabitliyinin qiymətləndirilməsi problemi ilə qarşılaşırlar. Xidmət sferasında fəaliyyət göstərən müəssisələrin maliyyə sabitliyini qiymətləndirərkən çoxlu sayda amillərin təsiri nəzərə alınmalıdır. Lakin bütün hallarda cari aktivlərin vəziyyəti və istifadəsinin nəticələrinə daha çox diqqət yetirilməlidir. Çünki, təşkilatların dövriyyə kapitalının vəziyyəti, onun strukturu, dövretmə sürəti onların rentabellik səviyyəsinə, xüsusi və borc vəsaitlərindən istifadənin səmərəliliyinə və s. bu kimi əsas iqtisadi göstəricilərə təsir göstərir və

bu nöqteyi nəzərdən, onların təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin müxtəlif tərəfləri, xüsusilə maliyyə vəziyyəti və maliyyə sabitliyi davamlı olaraq təhlil olunmalı və qiymətləndirilməlidir. Belə təhlil və qiymətləndirmənin nəticələri isə onun söykəndiyi iqtisadi informasiyanın, təhlil və qiymətləndirmə üsullarının düzgün və dəqiq seçilməsindən həlledici dərəcədə asılıdır. Bütün bunlar bazarın bütün iştirakçılarında yeni düşüncə tərzini tələb edir. Bazar iqtisadiyyatı müəssisənin anbarlarında və açıq sahələrdə böyük xammal və material ehtiyatının sıradan çıxması nəticəsində böyük məbləğdə vəsaitin təsərrüfat dövrüyyəsindən çıxmasına imkan vermir. O, müəssisə əmlakına qoyulmuş hər manat üçün yeni mənfəət məbləği əldə edilməsi məqsədilə bütün bu resursların hərəkatə gətirilməsinə geniş imkanlar yaradır.

Mühasibat hesabatının təhlilinin öz mənbəyi, öz məqsədi və öz metodikası vardır. Mühasibat hesabatının təhlilinin məqsədi təsərrüfat subyektinin daimi və xarici münasibətlərini dərinlən öyrənməklə, onun maliyyə vəziyyətini, ödəniş qabiliyyətini, maliyyə sabitliyini, gəlirliyini aşkara çıxarmaqdan ibarətdir.

Son dövrlərə qədər bütövlükdə kommərsiya təşkilatlarının, o cümlədən xidmət sferasında fəaliyyət göstərən müəssisələrin maliyyə sabitliyinin və ödəmə qabiliyyətliliyinin qiymətləndirilməsində istifadə olunan aktivlərin, xüsusi kapitalın və öhdəliklərin təhlili ilə əlaqədar olan məsələlər kifayət qədər dərinlən öyrənilməmiş, bu məsələnin həll edilməsi məqsədi ilə kompleks təhlil metodikası işlənib hazırlanmamışdır. İqtisadi ədəbiyyatlarda indiyə qədər digər iqtisadi göstəricilərlə yanaşı aktivlərin, xüsusi kapitalın və öhdəliklərin əlaqəsinin qiymətləndirilməsi və təhlili ilə bağlı kifayət qədər fundamental tədqiqatlar aparılmamışdır. Göstərilən problemlərin həlli prinsipcə yeni yanaşma tərzini tələb edir. Bütün bunlar magistr dissertasiya işinin mövzusunun aktuallığını əks etdirir.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində kommərsiya təşkilatlarının maliyyə vəziyyətinin kompleks qiymətləndirilməsi baxımından onların aktivlərinin və onların maliyyələşmə mənbələrinin (xüsusi kapitalın və öhdəliklərin) tərkibinin, dinamikasının və istifadəsinin müntəzəm təhlil edilməsi

və qiymətləndirilməsi zəruri şərtidir. Qeyd olunan məsələlərin müxtəlif aspektləri xarici iqtisadçı alimlərdən A.D.Şeremetin, İ.A.Blankın, İ.T.Balabanovun, R.S.Sayfulinin, V.V. Kovalyovun və b, eləcə də respublikanın iqtisadçı alimlərinin- S.M.Səbzəliyevin, S.Y.Müslümovun, H.A.Cəfərlinin, İ.M.Mahmudovun, N.M.İsmayılovun, R.N.Kazımovun, V.M.Quliyevin, Q.Rzayevin və digərlərinin əsərlərində öz əksini tapmışdır. Bununla belə, kommertiya təşkilatlarının, xüsusi ilə də xidmət sferasında fəaliyyət göstərən müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin təhlilinin müxtəlif aspektlərinin işlənilməsi ilə bağlı tədqiqatların intensivliyinə baxmayaraq bəzi nəzəri və praktiki məsələlər bu günkü gündə köklü sürətdə dəyişiklər aparılmasını tələb edir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində kommertiya təşkilatlarının fəaliyyəti onların aktivlərinin, xüsusi kapitalının və öhdəliklərinin keyfiyyəti ilə müəyyən olduğundan onların düzgün anlanması vacibdir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Dissertasiya işinin əsas məqsədi MMUS tətbiqi şəraitində xidmət sferasında fəaliyyət göstərən müəssisələrin aktivlərinin və onların maliyyələşmə mənbələrinin təhlilinin metodoloji və metodiki əsaslarının işlənilməsi ilə hazırlanmasından ibarətdir. Bu məqsədlə aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulmuş və həll edilmişdir:

- xidmət sferasında fəaliyyət göstərən müəssisələrin aktivlərinin və onların maliyyələşmə mənbələrinin öyrənilməsinə metodoloji yanaşmaların ümumiləşdirilməsi, onların təhlili metodikasının və nəzəriyyəsinin müasir vəziyyətinin qiymətləndirilməsi;

- xidmət sferasında fəaliyyət göstərən müəssisələrin aktivlərinin və onların maliyyələşmə mənbələrinin təhlilinin göstəricilər sisteminin əsaslandırılması və təsnifləşdirilməsi;

- təhlilin informasiya təminatının vəziyyəti, onun təşkili məsələləri təhlil edilmiş və onların gələcək inkişafına dair təkliflər verilmişdir;

- xidmət sferasında fəaliyyət göstərən müəssisələrin aktivlərinin və onların maliyyələşmə mənbələrinin təhlilinin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin işlənilib hazırlanması.

Tədqiqatın predmeti və obyekt. Tədqiqatın predmetini xidmət sferasında fəaliyyət göstərən müəssisələrin aktivlərinin və onların maliyyələşmə mənbələrinin təhlilinin metodoloji məsələləri təşkil edir. Tədqiqatın obyektini Azərbaycan Respublikasının kommertiya təşkilatlarıdır. Tədqiqat işində xarici, Rusiya və Azərbaycan iqtisadçı alimlərinin əsərlərindən, statistik materiallardan, kommertiya banklarının hesabat məlumatlarından və normativ sənədlərdən istifadə olunmuşdur. Tədqiqat prosesində ümumelmi metodlardan olan müqayisə, qruplaşdırma, qiymətli yerdəyişmə kimi metodlar tətbiq edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Aparılmış elmi tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardır:

- nəzəri tədqiqatların ümumiləşdirilməsi nəticəsində təsərrüfatçılığın bazar sistemində uyğun olaraq təşkilatların aktivlərinin və onların maliyyələşmə mənbələrinin təhlilinin əsas istiqamətləri və mərhələləri, xüsusiyyətləri müəyyənəşdirilmişdir;

- xidmət sferasında fəaliyyət göstərən müəssisələrin aktivlərinin və onların maliyyələşmə mənbələrinin təhlilinin göstəricilər sisteminin qurulmasına olan tələbat və əsas prinsiplər formalaşdırılmışdır;

- xidmət sferasında fəaliyyət göstərən müəssisələrin aktivlərinin və onların maliyyələşmə mənbələrinin təhlilinin göstəricilər sistemi əsaslandırılmış və təsnifləşdirilmişdir;

- xidmət sferasında fəaliyyət göstərən müəssisələrin aktivlərinin və onların maliyyələşmə mənbələrinin kompleks təhlilinin aparılmasının ümumi sxemi təklif edilmişdir;

- xidmət sferasında fəaliyyət göstərən müəssisələrin aktivlərinin və onların maliyyələşmə mənbələrinin təhlili metodikasının təkmilləşdirilməsi üzrə təkliflər hazırlanmışdır.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiyanın nəticələrinin və əsas təkliflərinin təcrübədə reallaşdırılması bazar şəraitində təşkilatların aktivlərinin və onların maliyyələşmə mənbələrinin təhlilinin nəzəri və metodoloji səviyyəsinin artırılmasına imkan yaradır. Yerinə yetirilmiş tədqiqat işi təşkilati-metodiki əsas kimi təşkilatların maliyyə vəziyyətinin təhlilinin aparılmasında istifadə edilə bilər. Belə təhlil xidmət sferasında fəaliyyət göstərən müəssisələrin maliyyə vəziyyətini daha real qiymətləndirməyə, ödəmə qabiliyyətliliyi göstəricilərinin və maliyyə sabitliyinin qarşılıqlı əlaqəsini müəyyənləşdirməyə, mövcud olan çatışmamazlıqları aradan qaldırmağa, qəbul edilən qərarların əsaslandırılmasını artırmağa şərait yaradır.

İşin strukturu. Magistr dissertasiya işi girişdən, üç fəsildən, nəticə və təkliflərdən, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

I Fəsil. Təşkilatların aktivlərinin və onların maliyyələşmə mənbələrinin təhlilinin nəzəri əsasları

1.1. Maliyyə hesabatları - xidmət sferasında təşkilatların fəaliyyətinin təhlilinin informasiya mənbəyi kimi

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində işləyən müəssisələrin idarə olunmasında və onların maliyyə vəziyyətinin müəyyən edilməsində mühasibat (maliyyə) hesabatı göstəricilərinin böyük rolu vardır. Mühasibat hesabatı hesabat dövrü ərzində müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini xarakterizə edən, müəyyən formada qruplaşdırılmış göstəricilər sistemini özündə birləşdirir. Bu göstəricilər sistemində müəssisənin əmlak və maliyyə vəziyyətini, təsərrüfat fəaliyyətinin nəticəsini xarakterizə edən yekun göstəricilər aid edilir. Həmin göstəricilər obyektiv və düzgün olmalıdır. Çünki bu göstəricilərin təhlili müəssisənin əmlak və maliyyə vəziyyətinin dürüst müəyyənləşdirilməsinə şərait yaradır. Mühasibat hesabatı müəssisənin əsas və sair dövriyyədən kənar vəsaitlərinin dəyərini, müəssisənin xüsusi və borc vəsaitlərinin səviyyəsini müəyyən etməyə imkan verir.

Mühasibat hesabatlarının məlumatlarına əsasən ehtiyat və məsrəfləri formalaşdırmaq üçün vəsait mənbələrinin artıqlığı və ya çatışmamazlığı müəyyən edilir. Bu zaman müəssisənin xüsusi vəsaitlə, kredit və digər borc vəsaitləri ilə təmin olunmasını müəyyənləşdirmək imkanı yaranır. Mühasibat hesabatı müəssisənin kreditdəmə qabiliyyətli olmasını, başqa sözlə, onun götürdüyü öhdəliklər üzrə tam və vaxtında hesablaşma aparmaq imkanının mövcudluğunu müəyyən edir. Mühasibat hesabatı tez, ləng və çətin satılan aktivləri müəyyənləşdirməyə imkan verir. Digər tərəfdən, maliyyə hesabatının məlumatlarına əsasən müəssisənin daha təcili öhdəliklərini, qısamüddətli və uzunmüddətli kredit və borclarını müəyyən etmək olar. Bütün bunlar bazar şəraitində və rəqib şirkətlər əhatəsində işləyən müəssisələr üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Mühasibat (maliyyə) hesabatı təşkilatın hesabat dövründə əmlak və maliyyə vəziyyəti və onun təsərrüfat fəaliyyətinin maliyyə nəticələri haqqında məlumatların vahid sistemi olmaqla onun tədqiq edilməsində bazar iştirakçılarının məqsədləri

müxtəlifdir. Belə ki, işgüzar tərəfdaşlar borcların vaxtında qaytarılmasının mümkünlüyündə, investorlar təşkilatın inkişaf perspektivi və maliyyə sabitliyində, səhmdarlar isə səhmlərin qiyməti, dividendlərin həcmi və ödənilməsi qaydası haqqında informasiyalarda maraqlıdır.

İnkişaf etmiş ölkələrdə mühasibat uçotu və hesabatının inkişafı təcrübəsi göstərir ki, hesabatın keyfiyyət xarakteristikasını müəyyən edən ümumqəbul edilmiş prinsiplər və onlara olan ümumi tələblər mövcuddur. Hal - hazırda dünyanın əksər ölkələri, o cümlədən Azərbaycan da həmin əsas tələbləri qəbul etmişdir. Mühasibat hesabatının tərkibi, məzmunu, ona olan tələblər və digər metodiki qaydalar «Mühasibat uçotu haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununa, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 18.06.2005-ci il tarixli 139 sayılı Qərarı ilə təsdiq edilmiş «2005-2008-ci illərdə Milli Mühasibat Uçotu Standart-larının tətbiqi üzrə Proqram»a, kommertiya təşkilatları üçün 1 sayılı «Maliyyə hesabatlarının təqdimatı üzrə» Milli Mühasibat Uçotu Standartına (Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin 18.04.2006-cı il tarixli İ-38 sayılı əmri), 2 sayılı «Kapitalda dəyişikliklər haqqında hesabat üzrə» Milli Mühasibat Uçotu Standartına (Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin 18.04.2006-cı il tarixli İ-38 sayılı əmri), 5 sayılı «Pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat üzrə» Milli Mühasibat Uçotu Standartına (Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin 18.04.2006-cı il tarixli İ-38 sayılı əmri), 3 sayılı «Cari mənfəət vergisi üzrə» Milli Mühasibat Uçotu Standartına (Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin 29.12.2007-cı il tarixli İ-130 sayılı əmri) uyğun təşkil edilməlidir (7, s.22).

Xidmət sferasında fəaliyyət göstərən istənilən müəssisənin hesabatının mühüm məlumatları (aktivlər, kapital, öhdəliklər, gəlirlər, xərclər və mənfəət haqqında) maliyyə hesabatı formasında tərtib edilmiş mühasibat balansında minimal tələb səviyyəsində xarakterizə olunmalı, eləcə də təşəbbüs qaydasında təşkilatın rəh-bərliyi tərəfindən əlavə məlumatlar formasında informasiya ilə tamamlan-malıdır (minimal tələb olunan məlumatlar variantı əməliyyat, maliyyə

və investisiya fəaliyyətini təmin edən aktivlər haqqında informasiyanın açıqlanmasını nəzərdə tutur). Balansda belə informasiyanın verilməsinin məqsədəuyğunluğu aktivlərin gəlirlilik səviyyəsində prioritetliyin gözlənilməsi üzərində nəzarətin zəruriliyi, kapital verimi riskinin monitorinqinin əhəmiyyətliyi, rəqiblə müqayisədə təşkilatın biznesinin gəlirliyinin müqayisəli xarakteristikasının verilməsi ilə bağlıdır.

Beynəlxalq standartlara görə maliyyə hesabatlarının keyfiyyət xarakteristikası dedikdə istifadəçilər üçün informasiyanın yararlı olmasını təmin edən atributlar nəzərdə tutulur. Hesabat informasiyasının keyfiyyət meyarlarına anlaşılıqlıq, tamlıq, dürüslülük, əhəmiyyətlik, neytrallıq, müqayisəlilik aid edilir.

Maliyyə hesabatları informasiya istifadəçiləri üçün açıq və əldə olunması mümkün olduğundan tam və dürüst olmalıdır. Hesabatın tamlığı və analitikliyi bütün əhəmiyyətli məlumatları özündə əks etdirən əsas hesabat formalarının formatlaşdırılması ilə, eləcə də hesabatın əsas göstəricilərində baş vermiş ciddi dəyişikliklərin şəraiti və səbəblərini, onların xarici və daxili dəyişikliklərlə qarşılıqlı əlaqəsini açıqlayan şərtlər və əlavələrlə təmin olunur. Bu iş hesabat informasiyasını təhlil üçün hazırlayan təhlilçi və ya menecer tərəfindən həyata keçirilir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində rəqabətə davam gətirmək və gəlirlə işləmək üçün maliyyə resurslarının səmərəli idarə olunmasını, tərkib və formalaşma mənbələri baxımından kapitalın səmərəli strukturunu təmin etmək lazımdır. Uçot məlumatları istifadəçilərinin müəssisənin biznes fəaliyyəti ilə bağlı əlavə informasiya əldə etmək cəhdləri, maliyyə hesabatlarının təhlili və müəssisənin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi əsaslandırılmış və real qərarların qəbul olunmasının zəruriliyindən irəli gəlir. Maliyyə hesabatını təhlil etmək- onun maddələrini interpretasiya etmək, hər bir maddənin həcmi və çəkisini müəyyən etmək, digər hesabatlarla və əvvəlki illərin hesabatları ilə müqayisə etmək deməkdir.

Beləliklə, hesabatın təhlili prosesində qoyulmuş məqsədə müvafiq olaraq bir sıra müstəqil, lakin sıx qarşılıqlı əlaqəli məsələlər həll edilir:

- ✓ təşkilatın əmlak və maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi;
- ✓ təşkilatın potensial imkanlarının və onun resurslarından istifadənin səmərəliliyinin müəyyən edilməsi;
- ✓ təşkilatın investisiyaya obyektiv tələbatının əsaslandırılması; təşkilatın əmlak və maliyyə vəziyyətinin proqnozlaşdırılması.
- ✓ mühasibat (maliyyə) hesabatını təhlil edərək istifadəçilər hər şeydən əvvəl hesabat formalarının mütləq göstəricilərini müəyyən edir və onların analitik işlənməsi vasitəsi ilə nisbi göstəricilərin - maliyyə əmsallarının hesablanması və təhlilini aparırlar.

1.2. Müasir dövrdə komməriya təşkilatlarının aktivlərinin və onların maliyyələşmə mənbələrinin təhlilinin nəzəri əsasları

Qeyd olunduğu kimi, balansın təhlilinin ümumi məqsədi – hesabatın istifadəçilər qrupu tərəfindən qərarın qəbul edilməsi üçün təsərrüfat subyektinin maliyyə vəziyyəti və onun inkişaf perspektivi haqqında zəruri olan informasiyanın müəyyən edilməsi və açıqlanmasıdır. Təşkilatın mühasibat balansı əsasında onun statik və dinamikada qiymətləndirilməsi mahiyyət etibarını ilə müəssisənin maliyyə vəziyyətinin təhlilinin əsas istiqamətlərindən biridir. İqtisadi ədəbiyyatlarda təşkilatın maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi məqsədi ilə balansın geniş və dar mənada təhlili fərqləndirilir.

Mühasibat balansının dar çərçivədə təhlili formal – texniki təhlil kimi səciyyələndirilir və burada məqsəd ümumi iqtisadi şərait nəzərə alınmadan balans maddələrinin nisbətini və onların dəyişməsinə müəyyən etməkdir. Bu zaman bütün diqqət yalnız balansın göstəricilərinə yönəldilir, həmin təşkilatın uçot və hesabatının formalaşması prinsipləri, ətraf mühitin vəziyyəti (inflyasiya səviyyəsi, maliyyə resurslarının dəyəri və başqaları) nəzərə alınmır.

Mühasibat balansının geniş mənada təhlilinin məqsədi baş vermiş təsərrüfat proseslərinin iqtisadi məzmununu baxımından onun öyrənilməsidir. Bunun üçün təhlil prosesində aktivlərin, kapitalın və öhdəliklərin tərkibini, quruluşunu və

təşkilatın maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətində onların istifadəsi ilə bağlı riskləri açıqlayan əlavə informasiya cəlb edilir.

Mühasibat balansının məlumatlarının təhlilinin müəssisənin əmlakının tərkibində və strukturunda keyfiyyət dəyişikliklərinin və onun dinamikasının qiymətləndirilməsi ilə başlanması məqsədə uyğundur. Keyfiyyət təhlilinin mahiyyəti hesabat dövründə mühasibat balansının maddələri üzrə dəyişikliklərin öyrənilməsi ilə səciyyələnir.

Xidmət sferasında fəaliyyət göstərən müəssisələrin əmlakının dinamikasının təhlili həm cari maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi üçün, həmçinin də perspektivə idarəetmə qərarlarının qəbul olunması üçün bir sıra mühüm nəticələri qeyd etməyə imkan verir. Məsələn, balansın valyutasının azalması (mütləq ifadədə) müəssisənin təsərrüfat dövriyyəsinin azalmasını göstərir ki, bu, onun ödəmə qabiliyyətinin itirilməsi ilə nəticələnmə bilər.

Əmlakın artımını təhlil edərkən əsas vəsaitlərin yenidən qiymətləndirilməsinin təsiri nəzərə alınmalıdır. İnflyasiyanın təsirini nəzərə almaq mürəkkəbdir, lakin xüsusi düzəlişləri aparmadan balansın valyutasının artımının inflyasiya nəticəsində malların bahalaşması ilə və ya təsərrüfat fəaliyyətinin həqiqətən də genişlənməsi ilə əlaqədar olmasını müəyyən etmək mümkün deyildir. Ümumilikdə, hesabat dövrünün sonuna əmlakın dəyərinin artması, dövriyyə aktivlərinin artım sürətinin qeyri dövriyyə aktivlərinin artım sürətini ötməsini, xüsusi kapitalın borc kapitalından çox olması, debitor və kreditor borclarının artım sürətinin təxminən eyni olması balansda pozitiv dəyişiklikləri göstərir.

Xidmət sferasında fəaliyyət göstərən müəssisələrin maliyyə vəziyyəti maliyyə resurslarının aktivlərə yerləşdirilməsinin məqsədə uyğunluğundan çox asılıdır. Maliyyə Hesabatının Konseptual Əsaslarının 49-cu maddəsində göstərilmişdir ki, aktiv- təşkilatın keçmiş hadisələrin nəticəsində nəzarət etdiyi və müəssisəyə gələcək iqtisadi səmərələrə səbəb olacağı gözlənilən resursdur. Aktivlər- keçmiş dövrlərin hadisələri nəticəsində şirkət tərəfindən nəzarət olunan

və onun sərəncamında (istifadəsində) olan, gələcəkdə həmin şirkətə iqtisadi fayda gətirə biləcək resurslardır.

Aktivlərin optimal tərkibi və strukturu, eləcə də onların idarə olunmasının düzgün strategiyasının və taktikasının seçilməsi müəssisənin maliyyə vəziyyətinin mühüü amili hesab olunur. Ehtiyatların və likvid vəsaitlərin azalması ödəmə qabiliyyətinin itirilməsi riskinə və mal dövriyyəsinin azalmasına səbəb ola bilər. Buna görə də cari aktivlərin keyfiyyətli idarə edilməsi onunla ifadə olunur ki, müəssisə minimum zəruri nağd pula, material ehtiyatlarına, hesablarda vəsaitlərə malikdir.

Balansın təhlili zamanı müəyyən ardıcılıq gözlənilməlidir.

Aktivlərin təhlili prosesində aşağıdakı məsələlər həll edilməlidir:

- ayrı-ayrı maddələrin qiymətləndirilməsi qaydasını müəyyən etmək;
- uçot siyasətinin dəyişdirilməsi faktını müəyyən etmək;
- aktivin ayrı-ayrı maddələrinin əhəmiyyətliliyini qiymətləndirmək;
- əsas analitik qrupları – dövriyyə və qeyri dövriyyə aktivlərini müəyyən etmək;
- aktivlərin ayrı-ayrı maddələrinin dəyişməsi dinamikasını, eləcə də bu dəyişmənin məcmusunu pul gəlirinin (satışın həcmnin) dəyişməsi ilə müqayisə etmək;
- dövriyyə aktivlərinin və qısamüddətli öhdəliklərin dəyişməsi dinamikasını müqayisə etmək.

Balansın aktivi təşkilatın sərəncamında olan və gələcəkdə onların istifadəsindən iqtisadi faydanın alınması gözlənilən iqtisadi resursları əks etdirir. Balansın aktivi kapitalın yerləşdirilməsi haqqında, daha doğrusu, onların konkret əmlaka və material qiymətlilərinə yönəldilməsi, maliyyə əməliyyatları ilə əlaqədar maliyyə qoyuluşları və sərbəst nağd pul qalıqları haqqında məlumatları özündə əks etdirir. Kapitalın yerləşdirilməsinin hər bir növünə balansın aktivinin müvafiq maddəsi uyğundur.

Balansın strukturunu qiymətləndirmək üçün onun aktivinin və passivinin maddələri qruplaşdırılır. Qruplaşdırmanın meyarları aktivin maddələri üçün onların likvidlik dərəcəsi və istifadə istiqamətidir. Buradan, müəssisənin aktivləri iki qrupa bölünür: uzunmüddətli (qeyri dövriyyə) və qısamüddətli (dövriyyə).

Balansın aktivinin ikinci bölməsində əks etdirilən cari aktivlər təsərrüfat fəaliyyəti prosesində daha çox dəyişikliklərə uğrayır. Uzunmüddətli aktivlər balansın aktivinin birinci bölməsində əks etdirilir və bura uzunmüddətli investisiyalar, bina, tikili və avadanlıqlar, qeyri maddi aktivlər və b. daxildir. Balansın aktivinin bölmələrinin məcmusu (balansın valyutası) müəssisənin iqtisadi potensialını qiymətləndirməyə imkan verir, dinamikada onun yüksəlməsi müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin miqyasının genişlənməsini göstərir.

Balansın aktivinin strukturunda yaranma mənbəyindən asılı olaraq iki yerə bölünən mobil vəsaitlərə xüsusi diqqət verilir: qısamüddətli borclar hesabına yaranan dəyişən hissə, sabit kapital (uzunmüddətli borc kapitalın bir hissəsi hesabına yaradılan sabit minimum. Mobil vəsaitlərin həcmnin qısamüddətli borclardan minimum 2 dəfə çox olması məqsədə uyğun hesab olunur. Mobil vəsaitlərin çatışmaması cari əməliyyatlar üzrə ödəmələrin gecikləndirilməsinə və nəticə etibarlı ilə müəssisənin ödəmə qabiliyyətinin aşağı düşməsinə səbəb olacaqdır. Mobil vəsaitlər həddindən artıq olduqda onlardan istifadə üzrə səmərə azalır. Buna görə də mobil vəsaitlərin mövcudluğu onlara olan optimal tələbat həddində olmalıdır.

Balansın aktivinin strukturu eyni zamanda müəssisənin investisiya siyasətini, daha doğrusu, onun maliyyə resurslarının əsas vəsaitlərə, ehtiyatlara, pul vəsaitlərinə və d. qoyuluşları xarakterizə edir. O, müəssisənin sahə mənsubiyyətindən, istehsalın həcmindən və digər amillərdən asılıdır. Bəzi müəlliflər mobil və qeyri mobil aktivlərin nisbətinin bərabər olmasını optimal hesab edirlər. Həmin nisbətə dinamikanın qiymətləndirilməsi zamanı qeyri mobil aktivlərə nisbətən mobil aktivlərin nisbətən sürətli artımı müsbət hesab olunur. Hesabat tarixindən 12 aydan sonra ödənməsi gözlənilən debitor borclarının olmaması da müsbət

qiymətləndirilir. Material aktivlərinin və əsas vəsaitlərin artımı müəssisədə əsas fəaliyyətin genişləndirilməsi imkanlarının mövcudluğunu səciyyələndirir.

Xidmət sferasında fəaliyyət göstərən müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi üçün aktivlərin strukturunun təhlili ilə yanaşı təşkilatın əmlakına yönəldilmiş xüsusi və borc vəsaitlərinin mənbələrinin strukturunun və təşkilatın kreditorlardan və investorlardan asılılığı dərəcəsini təhlil etmək lazımdır. Vəsait mənbələri balansın passivində əks etdirilir. Bu zaman vəsait mənbəyinin hər bir növünə balansın passivinin müvafiq maddəsi uyğundur. Belə detallaşdırma vəsait mənbələrinin qəbul olunmuş təsnifatından asılıdır. Həmin qruplara təşkilatın kapitalı (nizamnamə kapitalı, kapital ehtiyatları, bölüşdürülməmiş mənfəət), uzunmüddətli öhdəliklər, qısamüddətli öhdəliklər daxildir.

Balansın təhlilini asanlaşdırmaq məqsədi ilə vəsait mənbələrini iki qrupda cəmləmək tövsiyyə edilir: istifadə olunan kapitalın mənsubluğuna görə – xüsusi və borc vəsaitləri, kapitalın istifadə müddətinə görə – uzunmüddətli və qısamüddətli. Vəsait mənbələrinin strukturunun qiymətləndirilməsi mühasibat informasiyasının həm daxili, həm də xarici istifadəçiləritərəfindən aparılır. Belə qiymətləndirmənin köməkliyi ilə resursların əsas vəsaitlərə və digər qeyri dövriyyə vəsaitlərinə və ya dövriyyə vəsaitlərinə yönəldilməsini müəyyən etmək olar.

Bəzi müəlliflər belə hesab edirlər ki, maliyyə vəziyyəti baxımından əmlakın dəyərində dövriyyə vəsaitlərinin payının yüksək olması müəssisə üçün əlverişlidir. Lakin bu o demək deyildir ki, bütün mənbələr yalnız cari aktivlərin artırılmasına yönəldilməlidir. Eyni zamanda xüsusi kapital və borc kapitalı arasında nisbəti əks etdirən vahid normativ yoxdur, əlbəttə, bəzi müəlliflər belə hesab edirlər ki, xüsusi kapital 60%-dən az olmamalıdır.

Maliyyə Hesabatının Konseptual Əsaslarının 49-cu maddəsində göstərilmişdir ki, öhdəlik keçmiş hadisələrin nəticəsində yaranan və yerinə yetirilməsi üçün iqtisadi səmərələri əks etdirən resursların müəssisədən xaric olunacağı gözlənilən cari öhdəlikdir.

Öhdəliklərin təhlili prosesində müəyyən olunmalıdır:

- şərti öhdəliklərin, eləcə də işgüzar etik qaydalardan irəli gələn öhdəliklərin mövcud olması;
- analitik qrupların müəyyən edilməsi: qısamüddətli və uzunmüddətli; təcili və ödənmə müddəti ötmüş; təmin olunmuş və təmin olunmamış öhdəliklər;
- aktivlərin formalaşdırılması üçün qısamüddətli və uzunmüddətli borc maliyyələşdirmə mənbələrinin əhəmiyyətliliyinin qiymətləndirilməsi.

Kapitalın təhlili zamanı onun strukturu (mülkiyyətçilərin payı hesabına və mənfəət hesabına formalaşan) qiymətləndirilir, kapitalın dəyişməsinin səbəbləri müəyyən edilir və təşkilatın maliyyə sabitliyinin ehtiyatı kimi ehtiyat kapitalının mövcudluğu qiymətləndirilir.

Balansın aktivinin, kapitalın və öhdəliklərin quruluşu, eləcə də onların nisbəti ilə müəyyən olunan xarakteristikasını təhlil edərkən aşağıdakı məsələlərin həll edilməsi vacibdir:

- aktivlərin likvidlik dərəcəsinə, öhdəliklərin təcilliyinin azalmasına görə qruplaşdırılması, aktivlərin və öhdəliklərin müvafiq qruplarının müqayisəsi əsasında balansın likvidliyini qiymətləndirmək;
- xüsusi kapitalın və öhdəliklərin nisbətini müəyyən etmək;
- maliyyələşdirmə mənbələrinin tərkibində uzunmüddətli maliyyələş-dirmə mənbələrinin – xüsusi kapitalın və uzunmüddətli öhdəliklərin payını qiymətləndirmək;
- debitor və kreditor borclarının yaranması, ödənilməsi vəziyyətini müqayisə etmək.

Xidmət sferasında fəaliyyət göstərən müəssisələr tərəfindən istifadə olunan ayrı-ayrı növ qısamüddətli borc vəsaitləri müxtəlif dəyərə malikdir. Bank kreditindən istifadəyə görə müəssisə mütləq qaydada faiz ödəyir. Malgöndərənlərlə hesablaşmalar zamanı müqavilə müddətin-də mallardan istifadəyə görə faiz ödəmir.

Xüsusi kapitalın və öhdəliklərin təhlili zamanı xüsusi kapitalla diqqət verilməlidir. Məlum olduğu kimi xüsusi kapital – təşkilatın öhdəliklərindən asılı

olmayan aktivləridir. Təşkilatın xüsusiyyəti və təsərrüfat, maliyyə və investisiya fəaliyyətinin miqyası, aktiv və passivlərin dövretmə sürəti, bank kreditlərinin cəlb olunmasının mümkünlüyü, kreditor borcları və digər borc vəsaitləri xüsusi kapitalın həcmi müəyyən edir.

Xarici ölkə və respublikamızın iqtisadçıları arasında təşkilatın xüsusi kapitalın həcmi müəyyən olunmasına bir neçə yanaşma mövcuddur. Xüsusi kapitalın tərkibində iki analitik tərkib elementi fərqləndirmək olar: investisiya kapitalı (mülkiyyətçilər tərəfindən qoyulmuş kapital) və toplanmış kapital (mülkiyyətçilər tərəfindən ilkin avans edilmiş kapitaldan artıq hissə). Bundan başqa, xüsusi kapitalın tərkibində aktivlərin yenidən qiymətləndirilməsi nəticəsində onların dəyişməsi ilə əlaqədar hissəni də fərqləndirmək lazımdır.

Xüsusi dövriyyə vəsaitləri (xüsusi dövriyyə aktivləri, xüsusi dövriyyə kapitalı, xalis dövriyyə kapitalı, xalis işçi kapitalı) müəssisənin qısamüddətli borclarının birdəfəlik tam ödənilməsi halında təşkilatın sərəncamında qalan dövriyyə aktivləridir. Başqa sözlə, bu, maliyyə möhkəmliyinin elə bir ehtiyatıdır ki, kreditorlar eyni vaxtda yaranmış qısamüddətli borclarının ödənilməsini tələb etdikdə təşkilat özünün maliyyə vəziyyətinə əsaslanmadan biznesi həyata keçirə bilər.

Xüsusi dövriyyə vəsaiti göstəricisi müəssisənin xüsusi kapitalının onun cari aktivlərinin (bir ildən az dövr müddətinə malik) örtülməsi mənbəyini xarakterizə edən hissəsidir. O, aktivlərin strukturundan və vəsait mənbələrinin asılı olan hesablama göstəricisidir və kommersiya fəaliyyəti və digər vasitəçilik əməliyyatları ilə məşğul olan müəssisələr üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Digər bərabər şərtlər zamanı bu göstərici, bir qayda olaraq, istehsal fəaliyyətinin həcmi artması ilə artır. Mənfəət xüsusi dövriyyə vəsaitlərinin artımının əsas və daimi mənbəyidir.

Xüsusi dövriyyə vəsaiti göstəricisinin mühümlüyü bir sıra şəraitlə müəyyən olunur. Belə ki, elə bir şərait ola bilər ki, qısamüddətli passivlərin həcmi dövriyyə aktivlərinin həcmindən çox ola bilər. Bu halda təşkilatın maliyyə vəziyyəti

qeyristabil hesab olunur, onun yaxşılaşdırılması üzrə təxirə salınmaz tədbirlərin həyata keçirilməsini tələb edir.

Xüsusi dövriyyə vəsaitlərinin mövcudluğu və dəyişməsinə nəzarətin zəruriliyi və məqsədə uyğunluğu xarici və daxili amillərdən, kommertiya təşkilatlarının mənsub olduğu sahədən, bank kreditləşdirməsinin şərtlərindən, kontragentlərlə mövcud hesablaşma sistemindən, kommertiya təşkilatlarının rentabelliindən, kommertiya işlərinin təşkili səviyyəsindən, kontragentlərlə qarşılıqlı əlaqədə qeyri formal aspektlərdən asılıdır. Öz təbiətinə görə xüsusi dövriyyə vəsaiti göstəricisi analitiktir və buna görə də onun hesablanması üçün istifadə olunan alqoritmlərdən asılı olmayaraq xüsusi dövriyyə vəsaitlərinin həcmi müəyyən dərəcədə şərti olacaqdır.

Müxtəlif iqtisadi mənbələrdə təşkilatın xüsusi dövriyyə vəsaitlərinin həcmi hesablanmasının bir neçə metodu vardır ki, bu zaman qeyri dövriyyə aktivləri, xüsusi vəsait mənbələri, uzunmüddətli və qısamüddətli öhdəliklər haqqında informasiyanın mövcudluğu vacibdir. Respublika təşkilatlarının təcrübəsində xüsusi dövriyyə vəsaitləri xüsusi kapitalla (balansın III bölməsinin yekunu) uzunmüddətli aktivlərin yekununun (balansın I bölməsinin yekunu) fərqi kimi hesablanır.

Xüsusi dövriyyə vəsaitləri mütləq göstəricidir: onun dinamikada artımı müsbət meyl kimi qiymətləndirilir. Xüsusi dövriyyə vəsaitlərinin artım sürətinin material ehtiyatlarının artım sürətindən yüksək olması bütövlükdə dövriyyə vəsaitlərinin vəziyyətinin yaxşılaşmasından asılıdır. Təhlil prosesində xüsusi dövriyyə vəsaitləri dinamikada nəzərdən keçirilir, plandan və ötən illərin faktiki məlumatlarından mütləq və nisbi kənarlaşması hesablanır. Daha sonra xüsusi dövriyyə vəsaitlərinin həcmi təşkilatın ehtiyatlara olan tələbatı ilə müqayisə edilir. Sonra təhlil prosesində xüsusi dövriyyə vəsaitlərinin həcminə təsir edən amillərin qiymətləndirilməsi aparılır. Həmin amillər sırasında xüsusi kapitalın və uzunmüddətli aktivlərin struktur elementlərinin təsiri hesablanır.

Dövriyyə aktivlərinin formalaşmasında xüsusi vəsaitlərin iştirak payını müəyyən etmək üçün xüsusi dövriyyə vəsaitləri ilə təmin olunma əmsalı, ehtiyatların xüsusi dövriyyə vəsaitləri ilə təmin olunma əmsalı, manevrlik əmsalı kimi nisbi göstəricilər hesablanır. Həmin əmsallar dinamikada istifadə olunur, təklif olunan normativ kəmiyyətlər ilə müqayisə edilir və təşkilatın maliyyə vəziyyətinin kompleks qiymətləndirilməsinin aparılmasında istifadə olunur.

Xüsusi dövriyyə vəsaitlərinin tamamlanmasının daha risksiz qaydası-toplanmış bölüşdürülməmiş mənfəət hesabına və ya mənfəətin yığım fonduna yönəldilməsi hesabına real xüsusi kapitalın artırılmasıdır. Ehtiyatların səviyyəsinin azalması ehtiyat qalıqlarının planlaşdırılması və istifadə olunmayan əmtəə-material qiymətlilərinin satılması ilə əlaqədardır.

Xalis aktiv göstəricisi mühasibat uçotu hesablarda bilavasitə formalaşdırılmır, buna görə də kapitaldakı dəyişikliklər haqqında hesabatda arayış kimi verilir. Lakin o, balansın likvidliyini səciyyələndirdiyindən hüquqi şəxsin maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi zamanı çox vacibdir. İqtisadi kateqoriya kimi xalis aktivlərin dəyəri göstəricisinin ölkə praktikasına tətbiqi maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilinin beynəlxalq təcrübəsinin tətbiqinin mümkünlüyü üçün növbəti addım hesab oluna bilər.

Xalis aktivlər – təşkilatın hesablamaya daxil edilən aktivlərinin və öhdəliklərinin məbləğləri arasında fərq kimi müəyyən olunur. Xalis aktivlərin hesablanması zamanı mənfə nətəcə əldə edilərsə, o, «minus» işarəsi ilə əks etdirilir. Sözü gedən göstərici həmçinin xalis əmlak da (beynəlxalq uçot təcrübəsində) adlanır. «Səhmdar cəmiyyətləri haqqında» AR Qanununa əsasən ikinci və sonrakı illərin sonunda illik mühasibat balansı üzrə cəmiyyətin xalis aktivlərinin dəyəri onun nizamnamə kapitalından az olarsa, həmin cəmiyyət kapitalın xalis aktivlərinin dəyərində qədər azaldığını elan etməlidir. Əks halda onun kreditorlarının maraqları təmin olunmayacaqdır.

Maliyyə resurslarının tərkibi və strukturu, onların idarə olunmasının düzgün strategiyasının və taktikasının seçilməsi müəssisənin maliyyə vəziyyətinin möh-

kəmləndirilməsinin mühüm amillərindən hesab olunur. Müəssisənin xüsusi resurslarının, xüsusi ilə də mənfəətin artımı həm cari fəaliyyəti, eləcə də kapital xərcləri maliyyələşdirməyə imkan verir.

II Fəsil. Xidmət sferasında fəaliyyət göstərən təşkilatların aktivlərinin təhlili metodikası və onun təkmilləşdirilməsi

2.1. Təşkilatların aktivlərinin ümumi qiymətləndirilməsi

Cəmiyyətdə real istehsal münasibətlərini əks etdirən, obyektiv cizgilərə, özünəməxsus ictimai təyinatla malik olan maliyyə iqtisadi kateqoriya kimi çıxış edir. Maliyyə vasitəsilə bölüşdürülən və yenidən bölüşdürülən dəyər maliyyə resurslarının hərəkəti ilə müşahidə olunur. Onlar təsərrüfat subyektlərində və dövlətdə müxtəlif növ pul gəlirləri şəklində formalaşır, istehsalın genişləndirilməsində, işçilərin maddi həvəsləndirilməsində, sosial ehtiyacların ödənilməsində və s. istifadə olunur.

Maliyyə pul fondlarının yaradılması və istifadəsi ilə bağlı meydana çıxan və dəyərlərin bölgüsünü ifadə edən münasibətlərin məcmusudur. Maliyyə ümumi milli məhsulun və milli gəlirin bölgüsünü (yenidən bölgüsünü) əhatə edir. Maliyyə münasibətləri imperativ səciyyəli olub dövlətlə bağlıdır. Başqa sözlə, maliyyə münasibətləri dövlətin müəyyənləşdirdiyi qaydalar çərçivəsində təşəkkül tapır. Maliyyə münasibətləri pul xarakterli olub, ondan ayrı deyildir. Bununla belə, onları fərqləndirmək lazımdır, çünki pul münasibətləri daha geniş anlayışdır.

Aktivlərin hərəkətini təhlil etmək məqsədilə əvvəlcə onun maddələrini qruplaşdırmaq lazım gəlir. Balansın aktiv maddələrinin qruplaşdırılmasının başlıca əlaməti onların likvidlik dərəcəsi hesab edilir. Bu əlamətə görə balansın aktivləri dövriyyədən kənar və cari aktivlərə (dövriyyə) bölünür. Dövriyyədən kənar aktivlərin (DKA) özü isə iki qrupa – uzunmüddətli qeyri-maliyyə aktivlərə (UQMA) və uzunmüddətli maliyyə aktivlərinə (UMA) bölünür:

$$DKA=UQMA+UMA$$

Uzunmüddətli qeyri-maliyyə aktivlərə qeyri-maddi aktivlər, əsas vəsaitlər və başa çatdırılmayan kapital qoyuluşları, uzunmüddətli maliyyə aktivlərinə isə uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları və sair dövriyyədən kənar aktivlər aid edilir.

Cari aktivlər (CA) isə qeyri-maliyyə dövriyyə aktivlərinə (QMDA) və maliyyə dövriyyə aktivlərinə (MDA) bölünür:

$$CM=QMD+MDA$$

Qeyri-maliyyə dövriyyə aktivlərinə bütün xammallar, materiallar, azqiymətli tez köhnələn əşyalar, bitməmiş istehsala məsrəflər, hazır məhsul və yüklənmiş mallar, gələcək dövrün xərcləri və sair ehtiyatlar və məsrəflər aid edilir. Bu qrupa həmçinin əlavə dəyər vergisi və verilmiş avanslar istisna olmaqla hesablaşmalardakı vəsaitlər də aid edilir. Maliyyə dövriyyə aktivləri qrupuna isə qısamüddətli maliyyə qoyuluşları, pul vəsaitləri, verilmiş avanslar və sair dövriyyə aktivləri aid edilir.

Keçmiş illərin və hesabat ilinin zərərləri xüsusi kapitalın tərkibində nəzərdə tutulur və onu azaldır. Nəticədə aktivlərin balans bərabərliyi əvvəlcə ənənəvi formasını göstərək.

$$A=DKA+CA$$

Sonra isə dörd cəmlənən məbləğ kimi göstərmək olar.

$$A=UQMA+UMA+QMDA+MDA$$

Və nəhayət aşağıdakı keçid mexanizmini nəzərə almaqla qeyri-maliyyə aktivlərinə (QMA) və maliyyə aktivlərinə (MA) bölünməklə aşağıdakı kimi qruplaşdırılır.

$$A=QMA+MA$$

Cədvəl 2.1

Aktivlərin qruplaşdırılması

Aktivlər	Qeyri-maliyyə	Maliyyə	Yekun
1. Uzunmüddətli aktivlər	UQMA	UMA	DKA
2. Qısamüddətli aktivlər	QMDA	MDA	CA
3. Yekunu	QMA	MA	A

Dövriyyədən kənar və dövriyyə aktivlərindən qeyri-maliyyə və maliyyə aktivlərinə belə ardıcılıqla keçilməsi müəssisənin nağd pul və maddi-əşya formasındakı əmlakı ilə əlaqəsi daşınar və daşınmaz bütün əmlakın quruluşunu nəzərdən keçirməyə imkan verir.

Xidmət sferasında fəaliyyət göstərən müəssisələrin vəsaitinin ümumi xarakteristikası üçün onların mövcudluğu, tərkibi və quruluşu və onlarda baş verən dəyişiklikləp öyrənilir. Bütün bunlar üçün balans məlumatlarına əsasən analitik cədvəl tərtib edilir. Cədvəldə iki qarışıq ilin orat məlumatları əks etdirilə bilər (bax cədvəl 2.2).

Cədvəldən göründüyü kimi, xidmət sferasında fəaliyyət göstərən müəssisənin vəsaitinin ümumi məbləği hesabat ilinin sonüna 2253462 manat yaxud 71,6% artmışdır. Vəsaitlərin uzunmüddətli və cari aktivlər arasında ilin əvvəlinə bölüşdürülməsi təqribən eyni olmuşdur. Belə ki, ilin əvvəlində cəmi vəsaitlərin tərkibində uzunmüddətli aktivlər 50,4% cari aktivlər isə 41,6% təşkil etmişdir.

Cədvəl 2.2

Xidmət sferasında fəaliyyət göstərən müəssisələrin aktivlərinin tərkibi və strukturunun təhlili

Təşkilatın aktivləri	İlin əvvəlinə		İlinin sonuna		Hesabat ilində dəyişmə (+;-)		Strukturda dəyişiklik
	məbləğ, man.	xüsusi çəkisi, % -lə	məbləğ, man.	xüsusi çəkisi, %-lə	məbləğ, man. (süt.3 -süt. 4)	%-lə (süt.5× ×100:süt.1	
A	1	2	3	4	5	6	7
1.Cəmi aktivlər	3149156	100	5398638	100	+2249482	71,4	-
1.1.Uzunmüddətli aktivlər	1588215	50,4	2095709	38,8	+507494	31,9	-11,6
1.1.1.Torpaq, tikili və avadanlıqlar	1588165	50,4	2095615	38,8	+507450	31,9	- 11,6
1.1.2.Qeyri-maddi aktivlər	50	0,0015	94	0,0017	+44	88,0	+0,0002
1.2. Qısamüddətli aktivlər	1556941	49,0	3302929	61,2	+1745988	112,1	+12,2
1.2.1.Ehtiyatlar	345366	10,97	972632	18,02	+627266	181,6	+7,05
1.2.2. Pul vəsaitləri	1327	0,1	216253	6,5	+214906	161,95	+6,4
1.2.3.Qısamüddətli debitor borcları	1210248	38,43	2114044	39,16	+903796	74,68	+0,73

İlin sonunda bu qrup vəsaitlər həm mütləq və həm də strukturca əhəmiyyətli dərəcədə dəyişikliyə məruz qalmışdır. Belə ki, ilin əvvəlinə nisbətən ilin sonunda uzunmüddətli aktivlərin artımı 507450 manat və ya 31,9% cari aktivlərin artımı isə 1745968 manat və yaxud 113,1% təşkil etmişdir. Uzunmüddətli və cari aktivlərin əhəmiyyətli dərəcədə mütləq artımına baxmayaraq vəsaitlərin ümumi məbləğində cari aktivlərin xüsusi çəkisi 11,6% artmış, uzun müddətli aktivlərin xüsusi çəkisi isə həmin həcmdə (11,6%) azaldılmışdır. Beləliklə, aydın olur ki, təşkilat öz vəsaitini belə bölüşdürmüşdür ki, onları mobil hissəsi, yəni dövriyyə vəsaitləri artmış olsun. Bunun istehsalının xarakterinin dəyişməsinə dair göstəricilərdə sübut edə bilər.

Cədvəldən görüldüyü kimi, cari aktivlərin strukturunda dəyişiklik baş vermişdir. Təhlil göstərir ki, ilin əvvəlində dövriyyə vəsaitinin tərkibində material dövriyyə vəsaitinin xüsusi çəkisi 12%, pul vəsaitləri 0,1%, debitor borcları və sair aktivlər isə 71,7% təşkil etmişdir. Belə nisbət onunla izah olunur ki, təşkilat yeni fəaliyyət sahəsini mənimsəyir və çox böyük məbləğdə gələcək dövrün xərclərinə vəsait sərf etmişdir. İlin əvvəlinə bu cür xərclər 1210248 manat təşkil etmişdir. Tədqiqat göstərir ki, il ərzində yeni içstehsalın mənimsənilməsi müvəffəqiyyətlə həyata keçirilmişdir. İl in axırına gələcək dövrün xərcləri 200000 manat (1202775-1002775) azalmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, ilin axırına gələcək dövrün xərclərinin azalması onların məsrəfləri ilə dövrün xərclərinin azalması onların məsrəfləri ilə silinməsi hesabına olmuşdur. Ona görə də, dövriyyə vəsaitlərinin tərkibində debitor borcları və sair aktivlərin xüsusi çəkisi ilin əvvəlindəki 77,7%-dən ilin sonuna 64%-ə qədər azalmış, material dövriyyə vəsaitinin xüsusi çəkisi 7,3% artaraq 29,5%-ə qədər artmışdır.

İlin sonuna dövriyyə vəsaitinin strukturu əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşmışdır. Dövriyyə vəsaitinin strukturundakı dəyişikliyi müsbət hal kimi qiymətləndirmək olar. Bununla yanaşı dövriyyə vəsaitinin tərkibində pul vəsaitlərinin xüsusi çəkisinin aşağı olmasına və ilin sonuna alıcıların debitor borclarında yayındırılmış

vəsaiti, yəni 101118 manat yayındırılmış vəsaitin olmasına diqqət yetirmək lazımdır.

Cədvəlin məlumatlarına əsasən xidmət sferasında fəaliyyət göstərən müəssisənin istehsal potensialını xarakterizə edən real aktivləri də müəyyən etmək məqsəduyğundur.

Real aktivlərə qalıq dəyəri ilə əsas vəsaitlər, istehsal ehtiyatları və bitməmiş istehsal daxil edilir. Təhlil apardığımız təşkilatda ilin əvvəlinə ümumi vəsait məbləğində real aktivlər 1902000 manat (1535020+299440+17540) yaxud 44,2% təşkil etmişdir.

Cədvəlin məlumatlarının təhlili göstərir ki, təşkilat mütləq məbləğdə öz maddi-texniki bazasını genişləndirmişdir. Lakin istehsal potensialına vəsait qoyuluşu nisbətən azalmışdır. Belə bir vəziyyət mənfi meylin əmələ gəlməsinə və perspektivdə istehsal potensialının aşağı düşməsinə gətirib çıxaracağına səbəb ola bilər. Ona görə də, təşkilatda bu məsələyə böyük diqqət yetirilməlidir. Yeni istehsalın mənimsənilməsi ilə əlaqədar olaraq ilin əvvəlində vəsaitlərin yerləşdirilməsi strukturunun optimal olmasına görə bu məsələni əlavə olaraq öyrənmək lazımdır. Bununla yanaşı ilin əvvəlinə nisbətən ilin sonunda aktivlərin tərkibində xüsusi çəkisinin 10 min dəfədən çox artmasına baxmayaraq, aktivlərin tərkibində onun xüsusi çəkisinin kifayət qədər aşağı olmasında diqqət yetirilməlidir.

2.2. Uzunmüddətli aktivlərin təhlili

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, analitik tədqiqat yerinə yetirmək və balansın aktiv və vəsait mənbələrinin strukturunu qiymətləndirmək üçün onların balans maddələrini qruplaşdırmaq lazımdır. Aktiv maddələrin qruplaşdırılmasının başlıca əlaməti onların likvidlik dərəcəsi və müəssisə təsərrüfatında istifadə istiqaməti hesab edilir. Likvidlik dərəcəsindən asılı olaraq təşkilatın aktivləri iki böyük qrupa – dövriyyə aktivlərinə bölünür. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində vəsaitləri müəssisə həm daxili dövriyyədə və həm də müəssisədən kənar – yəni immobilizə edilmiş

debitor borclar qiymətli kağızlara yaxud digər müəssisələrin investisiya dövriyyəsinə qoyuluşlarda istifadə oluna bilər.

Dövriyyədən kənar aktivlərə uzunmüddətli investisiyalar deyilir. Uzunmüddətli investisiya müəssisənin dövriyyəindən yayındırılmış və faiz kimi sabit gəlir götürmək üçün digər idarəetmə və müəssisənin sərəncamına verilmiş borcların və uzunmüddətli kreditin yaxud digər təşkilatlara investorun təsirini yaymaq məqsədi ilə investorun əldə etdiyi aksiyaların məbləğini göstərir. Digər təşkilatın aksioner kapitalında iştirak payı üstünlük təşkil etdiyi halda təşkilat öz müstəqilliyini itirir, onda təşkilatın investoru əvvəllər ki investisiya məbləğini müvafiq aktiv maddələr arasında bölüşdürməklə onu özünün konsamdar bankının tərkibində göstərir.

Real əsas kapital fəaliyyətdə olan amortizasiya edilən əmlakdan və başa çatdırılmayan kapital qoyuluşları məsrəfləri və bu əmlakın alınması məsrəflərdən ibarətdir.

Onun tərkibinə bir qayda olaraq amortizasiya olunun istehsal vəsaitləri: binalar, qurğular, nəqliyyat vəsaitləri, maşın və avadanlıqlar, xüsusi alətlər, uzun müddətli istifadə olunan alətlər, inventarlar və i.a. daxildir. Bundan başqa bazar dövriyyəsi obyektiv qabiliyyətinə malik olan dəyəri təşkil olunmayan «daşınmaz əmlak» - torpaq sahəsi, yeraltı sərvətlər, meşə massivləri və su sahəsi daxildir. Bütün bu obyektlər bazar münasibətləri şəraitində onların şəklini dəyişmək üçün insan əməyi tətbiq olunmadan belə balans dəyərinə malikdirlər və öz yaralı xüsusiyyətlərinin tükənməsi hüdudunda amortizasiya olunur. Başa çatdırılmamış kapital qoyuluşları məsrəfləri və alınmış amortizasiya olunmuş əmlak yalnız fəaliyyətə başladıqdan sonra amortizasiya edilir.

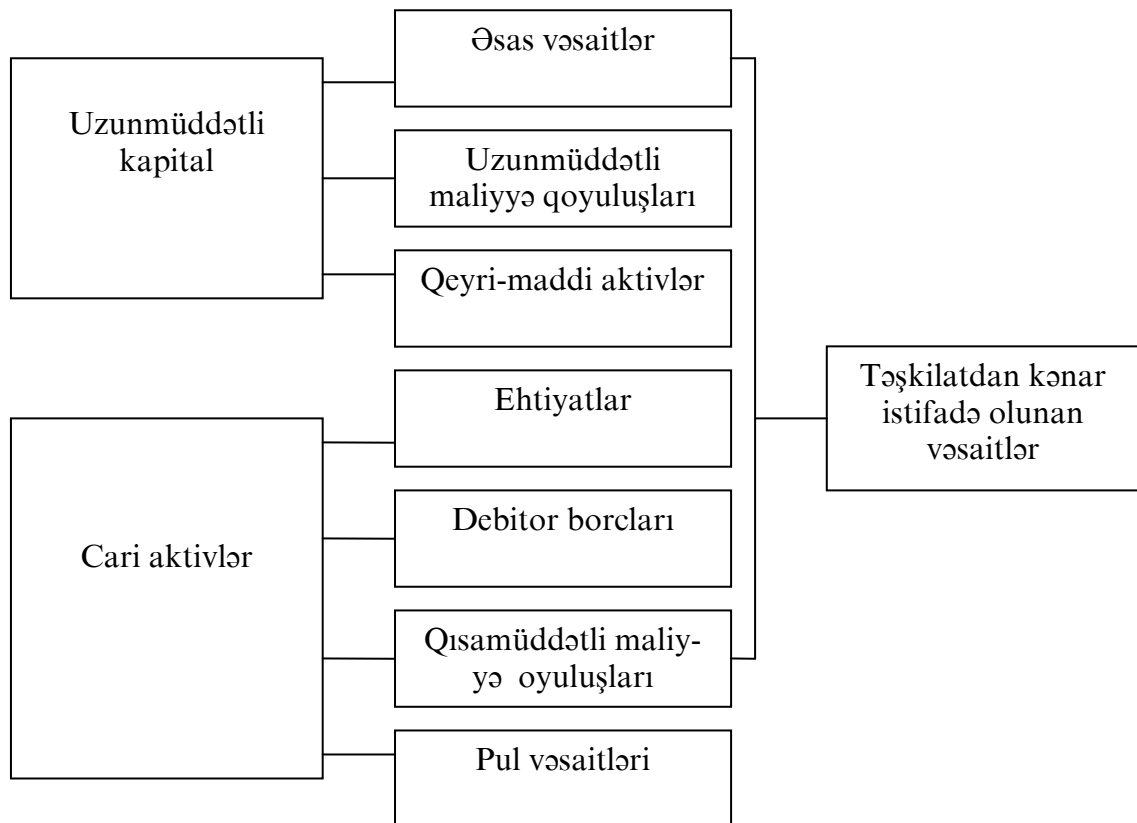
Xidmət sferasında fəaliyyət göstərən müəssisələrin miqyasına qiymət verilərkən «daşınmaz mülk» qiymətində daxil edilməklə real əsas kapital istiqamətverici kimi qəbul edilmişdir. Bir qayda olaraq onun həcmi balansın aktivinin bütün məbləğini 50%-dən çoxunu təşkil edir.

Mühasibat balansının aktivində qeyri-maddi aktivlər təşkilatı məqsədlər üçün sərf edilən yaxud da müəssisənin orta mənfəət normasından yuxarı gəlir əldə

edilməsinə təmin edən xərc maddələri şəklində verilə bilər. Belə aktivləri həmçinin «hiss edilməyən dərəcədə» vəsaitləri həmçinin adlandırılır.

Təşkilatda xidmətin təşkili, səhmlərin və digər qiymətli kağızların buraxılışı, yeni texnika və texnologiyanın mənimsənilməsi xərcləri birinci qrupda, «müəssisənin qiyməti», patentlər, lisenziyalar, NOU-HAU, əmtəə nişanları ilə ikinci qrupda əks etdirilir. Birinci qrup elementlər müəssisənin bir neçə ilə aid olan cari məsrəflərinə daxil edilməklə mühasibat balansının aktivində qalıq dəyəri ilə göstərilir.

İkinci qrup maddələr isə maya dəyəri ilə və ya amortizasiya çıxılmaqla xalis dəyərində yaxud da sadəcə olaraq bir pul vahidində bərabər olan simvolik qiymətlə qiymətləndirilir. İnkişaf etmiş ölkələrin təşkilatlarında balansda əksər hallarda real əsas kapital və qeyri-maddi aktivlər əsas kapital blokunda birləşdirilir. Əgər balansın aktivinin quruluşunu onun passivinin quruluşuna oxşar sxem formasında göstərsək, onda sxem aşağıdakı kimi görünər.

Sxem 2.1. Balansın aktivinin struktur sxemi

Yuxarıda göstəriləni kimi, xidmət sferasında fəaliyyət göstərən müəssisənin uzunmüddətli aktivlərinə əmlaka uzunmüddətli vəsait qoyuluşları, istiqrazlar, səhmlər, yeraltı faydalı ehtiyatlar və i.a. aiddir. Onlar balansın aktivinin birinci bölməsində əks etdirilir. Onların real qiymətləndirilməsi balansda obyektiv əks etdirilməsi üçün çox vacibdir. Bu onunla izah edilir ki, informasiya istifadəçilərinə informasiyalardan istifadə olunduğu vaxt dəyəri bilmək vacibdir. Bundan başqa təhlil zamanı bu informasiya onların əvəzinin ödənilməsi dəyərini müəyyən etmək üçün lazımdır.

Uzunmüddətli aktivlərə balansın aktivinin birinci bölməsində əks etdirilən qeyri-maddi aktivlərə aid edilir. Analitiklər qeyri-maddi aktivlərə vəsait qoyuluşunun risk dərəcəsini qiymətləndirmək üçün onları öyrənirlər. Bu zaman təşkilatın satın almaq qiymətini balans qiymətindən yüksək olması faktlarına qudvilə xüsusi diqqət yetirməlidir. Analitik nəzərə almalıdır ki, qudvil balansı tamamilə əks etdirilir. Onun real dəyəri təşkilat əldə etdikdən sonra gəlirin artımında öz əksini tapır. Əgər belə gəlir yoxdursa qudvilə qoyuluşlar real qiymətə malik deyildir.

Uzunmüddətli aktivlərin tərkibi və strukturunu təhlil etmək üçün aşağıdakı formada analitik cədvəl tərtib edilir (cədvəl 2.3).

Cədvəldən görüldüyü kimi, təhlil apardığımız təşkilatda əmək vəsaitlərinin təzələnməsi prosesi gedir. Belə ki, hesabat ilinin əvvəlinə nisbətən hesabat ilinin sonunda əsas vəsaitlərin qalıq dəyəri 450125 manat yaxud 28,4 artmış, onların köhnəlmə əmsalı ilin əvvəlindəki 0,44-dən ilin sonuna 0,38-ə qədər yaxud 6 punkt aşağı düşmüşdür. Bu nəticənin quraşdırılacaq avadanlıqların ilin əvvəlinə nisbətən ilin sonunda 4064 min manat yaxud 644% artması, başa çatdırılmayan kapital qoyuluşlarının müvafiq olaraq 47198 manat yaxud 3217% artması habelə cəmi uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlərin tərkibində müvafiq olaraq onların xüsusi çəkisinin 0,04%-dən 0,2%-ə və 0,10%-dən 2,4%-ə qədər yüksəlməsi təsdiq edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, amortizasiya olunan aktivlərin payı nə qədər yüksək olursa, onunla yanaşı nə qədər yüksək olursa təşkilatın mənfəətinin kapital tutumu

Cədvəl 2.3

Uzunmüddətli aktivlərin tərkibi və strukturunun təhlili

Müəssisənin vəsaitləri	İlin əvvəlinə		Hesabat ilinin sonuna		Hesabat dövrü ərzində dəyişmə (+; -)		Strukturun dəyişməsi,% (süt4-süt.2)
	məbləğ, man.	xüsusi çəkisi, %-lə	məbləğ, man.	xüsusi çəkisi, %-lə	məbləğ, man. (süt.3-süt.1)	Xüsusi çəkisi, %-lə (süt.5x100:süt1)	
A	1	2	3	4	5	6	7
1.Əsas vəsaitlər							
a) ilk dəyəri ilə	3284269	x	3306033	x	+21767	0,6	x
b) köhnəlmə	1699249	x	1270888	x	-428361	25,2	x
c)köhnəlmə dərəcəsi(əmsalı)	0,44	44	0,38	38	x	x	-6
d) qalıq dəyəri	1545020	99,8	2035145	97,1	+450125	28,4	-2,7
2.Uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları	1047	0,06	7110	0,3	+6063	57,9	+0,24
3.Quraşdırılmış avadanlıqlar	631	0,04	4695	0,2	+4064	644	+0,16
4.Başa çatdırılmayan kapital qoyuluşları	1467	0,10	48665	2,4	+47198	3217	+2,3
5.Uzunmüddətli aktivlərin yekunu	1588165	100,0	2095615	100,0	+507450	31,9	---
6.Qeyri-maddi aktivlər (qalıq dəyəri ilə)	50	---	80	---	+30	60	---
7.Cəmi uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlər	1588215	100,0	2095735	100,0	507480	31,3	x

bir o qədər onunda göstərmək lazımdır ki, olacaqdır. Bu prosesi amortizasiyanı sürətləndirilməsi zəiflədə bilər.

2.3. Cari aktivlərin tərkibinin və onlardan istifadənin təhlili

Xidmət sferasında fəaliyyət göstərən müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin öyrənilməsinin (cari kapitaldan istifadənin) mühüm mərhələlərindən biri cari kapitalın (dövriyyə vəsaitlərinin) dövretmə sürətinin təhlil olunmasıdır. «Cari kapital» termini (onun sinonimi ölkəmizin uçot təcrübəsində dövriyyə vəsaitləri) kommərsiya təşkilatının cari aktivlərinə aid edilir. Cari kapital istehsal prosesinin fasiləsizliyini təmin edir.

Planlaşdırma, uçot və təhlil praktikasında cari kapitalı aşağıdakı əlamətlər üzrə qruplaşdırmaq olar:

- İstehsal prosesindəki funksional rolundan asılı olaraq: dövriyyə fondları və tədavül fondları. Dövriyyə fondlarının tərkibinə istehsal ehtiyatları, yəni xammal, material, yanacaq, tara, təmir üçün ehtiyat hissələri və i.a., bitməmiş istehsal, öz istehsalının yarımfabrikatı, gələcək dövrün xərcləri aid edilir. Tədavül fondlarının tərkibinə isə hazır məhsul, satılmaq üçün alınmış mallar, yüklənmiş mallar, pul vəsaitləri və digər müəssisə və təşkilatlarda olan vəsaitlər daxildir. Belə bölgü cari aktivlərin istehsal və tədavül prosesində olduğu vaxta görə ayrıca təhlilin aparılması üçün zəruri hesab olunur.

- Cari kapitalının formalaşması mənbələrindən asılı olaraq onlar xüsusi və cəlb edilmiş dövriyyə vəsaitlərinə bölünür. Xüsusi dövriyyə vəsaitlərinin həcmi balansın “Kapital” və “Uzunmüddətli öhdəliklər” bölməsinin cəmi ilə balansın aktivinin “Uzunmüddətli aktivlər” bölməsinin yekunu arasındakı fərqlə müəyyən edilir.

- Likvidlikdən (pul vəsaitinə çevirmə sürətindən) asılı olaraq mütləq likvid vəsaitlər tez reallaşan və gec reallaşan dövriyyə vəsaitlərinə bölünür.

- Risklik dərəcəsindən asılı olaraq kapitala qoyuluşlar:

- Cari kapitalla minimal riskli qoyuluşlar: pul vəsaitləri, qısamüddətli maliyyə qoyuluşları;
- Cari kapitalla az riskli qoyuluşlar: şübhəli debitor borcları çıxılmaqla cəmi debitor borcları, istifadə olunmayan ehtiyatlar çıxılmaqla istehsal ehtiyatları, hazır məhsul və mal qalıqları (tələb olunmayan hazır məhsulu və malı çıxmaqla);
- Cari kapitalla orta riskli qoyuluşlar: az qiymətli və tez köhnələn əşyalar, bitməmiş istehsal, gələcək dövrün xərcləri;
- Cari kapitalla yüksək riskli qoyuluşlar: şübhəli debitor borcları, istifadəsiz istehsal ehtiyatları, tələb olunmayan hazır məhsul və mallar;
- material – əşya məzmunundan asılı olaraq əmək əşyaları (xammal, material, yanacaq və s.), hazır məhsul və mallar, pul vəsaitləri və hesablaşmalarda olan vəsaitlər.

Ümumiyyətlə, təşkilatın cari kapitalı üç əsas ardıcıl mərhələdən keçir.

Birinci mərhələdə cari kapital pul formasından istehsal ehtiyatları formasına çevrilir. Bu, o deməkdir ki, cari kapital xammal, material, yanacaq və i.a. əldə edilməsinə sərf olunur və bu da təşkilatın istehsal ehtiyatlarını təşkil edir.

İkinci mərhələdə cari kapital məhsul istehsalına sərf olunur. Üçüncü mərhələdə isə məhsul buraxılışı və onun reallaşması ilə başa çatdırılır. Burada cari kapital hazır məhsul, əmtəəlik məhsul, yola salınmış məhsul, hesablaşmada olan vəsait və pul vəsaiti kimi çıxış edir. Beləliklə, cari kapital nə dərəcədə yüksək sürətlə tez hazır məhsula çevrilib reallaşarsa və real pula çevrilərsə, bir o qədər də cari kapitalın dövriyyəsi sürətlənir. Cari kapitalın dövriyyəsi təşkilatda cari kapitaldan faydalı istifadə edilməsini xarakterizə edən ən mühüm göstəricilərdən hesab olunur.

Cari kapitaldan səmərəli istifadə edilməsi onun hər bir mərhələdən digər mərhələyə keçirilməsinin sürətləndirilməsi ilə xarakterizə olunur. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, cari kapitalın istehsal və tədavül prosesindəki dövriyyəsinə sürətləndirməklə və dövriyyədə daha az vəsaitdən istifadə etməklə dünya

standartlarına uyğun keyfiyyətli, çox məhsul istehsalı və reallaşmasına, cari kapitaldan səmərəli istifadə edilməsinə imkan verir.

Bu baxımdan cari kapitaldan istifadə edilməsinin təhlili və qiymətləndirilməsi zamanı əsas iqtisadi göstəricilərdən biri onun dövryyəsinin dövr sürəti hesab olunur. Cari kapitalın dövryyəsinin sürətləndirilməsi böyük məbləğdə vəsaitin dövryyədən azad edilib başqa təsərrüfat dövryyəsinə daxil edilməsi kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Xidmət sferasında fəaliyyət göstərən müəssisələrin vəsaitləri onun daxili dövryyəsinə və ondan kənar digər müəssisədən alınmış qiymətli kağızlar, səhmlər, istiqrazlar istifadə oluna bilər. Cari aktivlər istehsal sferasında tədavül sferasında (anbardakı hazır məhsul və yüklənmiş mallar, hesablaşmalardakı vəsaitlər, qısamüddətli maliyyə qoyuluşları, kassadakı və bankdakı hesablarda olan pul vəsaitləri, mallar və i.a.) ola bilər.

Cari aktivlər pul və material formasında işlənə bilər. İnflyasiya dövründə aktivlərə pul vəsaitinin qoyuluşu alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşməsinə gətirib çıxarır.

Xidmət sferasında fəaliyyət göstərən müəssisələrin vəsaitinin düzgün yerləşdirilməsinin maliyyə fəaliyyəti və onun effektivliyinin yüksəldilməsində çox böyük əhəmiyyəti vardır. İstehsal və maliyyə fəaliyyətinin nəticələri, nəticə etibarlı ilə müəssisənin maliyyə vəziyyəti bir çox halda əsas və dövryyə vəsaitlərinə necə məxsisat qoyuluşundan, onların istehsal sferasında və tədavül sferasında, pul və material formasında nə qədər optimal olmasından asılıdır. Əgər müəssisədə yaradılmış istehsal gücləri xammal və material çatışmamazlığı hesabına kifayət dərəcədə tam istifadə olunması və eləcə də əgər müəssisədə artıq istehsal ehtiyatları yaradılsa və onlar mövcud gücləri vasitəsilə tez bir zamanda emal olunmursa, deməli, nəticədə müəssisənin kapitalı dondurulur, onun dövryyəsi uzanır ki, bütün bunlar müəssisənin maliyyə nəticələrinə mənfi təsir göstərir və nəhayət maliyyə vəziyyəti pisləşir. Qeyd etmək lazımdır ki, hətta ən yaxşı maliyyə nəticələri və rentabellik səviyyəsinin yüksək olduğu şəraitdə belə

əgər o, öz maliyyə resurslarını səmərəli istifadə etmirsə, onları normadan artıq istehsal ehtiyatlarına sərf edirsə, yaxud böyük debitor borclarının yaranmasına imkan verirsə, onda müəssisə maliyyə çətinliyinə düşə bilər. Ona görə də, təşkilatın aktivlərinin təhlili prosesində birinci növbədə onların tərkibinin və strukturunun dəyişməsinə öyrənmək və onları qiymətləndirmək lazımdır.

Cari aktivlər təşkilatın malik olduğu ümumi vəsaiti məbləğində böyük xüsusi çəkiyə malikdir. Təşkilatın işinin müvəffəqiyyətli nəticəsi cari aktivlərin səmərəli yerləşdirilməsindən və effektiv istifadəsindən çox asılıdır. Ona görə də, yuxarıda qeyd edildiyi kimi təhlil prosesində cari aktivlərin strukturu, onların istehsal ferasında və tədavül sferasında yerləşdirilməsi və effektiv istifadə olunması öyrənilir. Bundan başqa təşkilatın ödəməqabiliyyətinə və maliyyə sabitliyinə daha böyük təsir göstərən cari aktivlərin ayrı-ayrı qrupları həmçinin öyrənilir (bax cədvəl 2.4).

Cədvəldən görüldüyü kimi, cari aktivlərin strukturunda çox mühüm dəyişikliklər baş vermişdir. Belə ki, cari aktivlərin tərkibində istehsal ehtiyatlarının xüsusi çəkisi ilin əvvəlində 19,2% təşkil edirsə, ilin sonunda bu göstərici 3,5 punkt azalaraq 9,7%, gələcək dövrün xərclərinin xüsusi çəkisi isə 77,2% təşkil edirsə, ilin sonunda 46,8 punkt azalaraq 30,4% təşkil etmişdir. Onların xüsusi çəkisinin aşağı düşməsinə baxmayaraq mütləq məbləğlə istehsal ehtiyatları ilin əvvəlinə nisbətən ilin sonunda 22508 manat yaxud 7,5%, əksinə ilin sonunda 200000 və ya 16,6% azalmışdır.

Cədvəl 2.4

Cari aktivlərin tərkibi və strukturunun təhlili

Göstəricilər	İlin əvvəlinə		İlin sonuna		Hesabat dövrü ərzində dəyişmə (+;-)		Struktur dəyişməsi, %-lə
	məbləğ, man.	xüsusi çəkisi, %-lə	məbləğ, man.	xüsusi çəkisi, %-lə	məbləğ, man. (qr.3-qr.1)	xüsusi çəkisi, %-lə (qr.5x100:qr1)	
A	1	2	3	4	5	6	7
1.İstehsal ehti-							

yatları	1156941	19,2	3302909	100	+1745968	+11,7	x
a) başa çatmayan (yatıb qalan)	299440	4,5	97550	2,3	+27182	+38,6	-1,6
2.Azqiymətli və tezköhnələn əşyalar	70368	0,2	9826	0,3	+6669	+24,2	+0,1
3.Bitməmiş istehsal	17540	1,1	298154	9,0	+280614	+1600	+7,9
4.Hazır məhsul	13253	0,8	217504	6,6	+204251	+1541	+5,8
o cümlədən, çətin satılan	2041	0,1	27188	0,8	+25147	+1232	+0,7
5.Yüklənmiş mallar	11976	0,7	121533	3,7	+109557	+915	+3
6.Mallar	345366	--	3667	0,1	--	--	-0,1
7.Material döriyyə vəsaitlərinin yekunu	1277	22,2	972632	29,5	+627266	+161,6	+7,3
8.Pul vəsaitləri	50	0,1	216133	6,5	+214856	+16825	+6,4
9.Qısamüddətli qiymətli kağızlar	1327	---	100	--	+50	100	-
10.Pul vəsaitləri və qısamüddətli qiymətli kağızlar	7473	0,1	216253	6,5	+214906	+16195	+6,4
11.Debitor borcları	1323	0,5	1111269	33,7	+1103796	+14770	+33,2
o cümlədən borclar	1202775	0,08	283373	8,6	+282050	+21319	+85,2
12.Gələcək dövrün xərcləri	1294047	77,2	1002727	30,4	-200,000	-16,6	-46,8
13.Çətin reallaşan aktivlər	83,1	83,1	1708992	51,7	+414945	+32,1	-31,4
14.Çətin reallaşan aktivlərin ümumi cari aktivlərə nisbəti (sət.3:sət.1x100)	432,2	x	51,7	x	-	-31,4	x
15.Çətin reallaşan aktivlərin tez reallaşan aktivlərə nisbəti (sət.13: sət.1-sət.13)x100)	3157	x	107,2	x	--	-385,0	x

Qalan göstəricilərin həm mütləq məbləği və həm də xüsusi çəkisi ilin əvvəlinə nisbətən ilin sonuna ratmışdır. Ümumiyyətlə, cari aktivlərin tərkibində material dövriyyə vəsaitlərinin xüsusi çəkisi ilin əvvəlində 22,2% olduğu halda ilin sonunda 7,3 punkt artaraq 29,5% təşkil etmişdir. Bunun başlıca səbəbi material dövriyyə vəsaitinin tərkibindəki bitməmiş istehsalın xüsusi çəkisinin əvvəlindəkinə nisbətən ilin sonunda 7,9 punkt, hazır məhsulun xüsusi çəkisinin 5,8 punkt, yüklənmiş malların xüsusi çəkisi 3 punkt yüksəlmişdir. Onlar həm də mütləq məbləğdə artmışdır.

Hesablamalar göstərir ki, tədqiqat apardığımız təşkilatın cari aktivlərin tərkibində debitor borclarının xüsusi çəkisi ilin əvvəlinə nisbətən 33,2 punkt (33,7-0,5) artmış, mütləq məbləğə isə 1103796 manat yaxud 147,7 dəfə artmışdır. Bütün bunlar sübut edir ki, təşkilatda yeni istehsalın mənimsənilməsi ilə əlaqədar olaraq cari aktivlərin strukturunda əhəmiyyətli dəyişikliklərin olması haqqında əvvəllər çıxarılmış nəticələr tamamilə özünü doğruldur. Debitor borclarının 147,7 dəfə artması və onun cari aktivlərinin ümumi məbləğinin tərkibində xüsusi çəkisinin 33,7%-ə qədər yüksəlməsində deyilənləri bir daha sübut edir. Belə bir vəziyyətin əmələ gəlməsi isə qarşılıqlı ödəmələrin olması ilə izah edilir. Belə bir nəticə üçün ilin sonuna debitor borc məbləği ilə mallara, iş və xidmətlərə görə kreditor borc məbləğlərinin müqayisə olunması əsas sayılır. Balansdan aydın görünür ki, ilin sonuna debitor borcları 1111269 manat yalnız mallara, iş və xidmətlərə görə kreditor borcları 1267137 manat olmuşdur. Şübhəsiz ki, debitor borcları kimi, bu borcların müəyyən hissəsi fəaliyyətdə olan hesablaşma sisteminin normal fəaliyyətinin nəticəsi hesab edilir, lakin bu tədqiqat apardığımız təşkilatda cari aktivlərin strukturunun belə kəskin dəyişməsinin səbəbi ola bilməz.

Sabit və yaxşı təşkil olunmuş məhsul istehsalı və satışı üçün cari aktivlərin sabit strukturu səciyyəvidir. Onun əhəmiyyətli dərəcədə dəyişməsi arzuolunmazdır. Əgər belə dəyişiklik varsa, onda bu vəsait qoyuluşunun bölüşdürülməsini göstərir. Belə bir vəziyyətin səbəblərindən biri informasiya prosesi ola bilər. Informasiya vergi kimi təsir edir. Bu da hər hansı qanunvericiliklə tətbiq edilmiş

vergiyə nisbətən daha çox məhvəddici vergidir. Bu cari aktivlərin real dəyərinin, məhsul satışından mənfəətin kapitalla tələbin aşağı düşməsinə gətirib çıxarır. İnformasiya şəraitində hər hansı müəssisə olursa-olsun fəaliyyətində qeyri-müəyyənliklər və risklər artır. Bu da onların xarici maliyyələşmə mənbələrindən asılılığını artırır. Qiymətlərin dəyişməsi nəticə etibarlı ilə müəssisənin maliyyə vəziyyətini həm inflyasiya tempindən və həm də müəssisənin aktiv və passivlərinin tərkibindən asılı olur. Ona görə də, analitiklər aşağıdakıları nəzərə almalıdır:

1. Dövriyyə fondlarının dövr sürəti qiymətin dəyişməsi və inflyasiya ilə əlaqədardır. Yəni bu o deməkdir ki, cari aktivlərin qiymətləndirilməsi üçün LİFO metodu tətbiq edilməsində həmin fondların dövr sürəti aşağı olduqda da mənfəəti süni surətdə artmış olacaqdır.

2. İnflyasiya dövründə təşkilatın aktiv və passivlərinin pul və qeyri-pul formasında bölüşdürülməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, pul aktivlərinə vəsait qoyuluşu istehlak qabiliyyətinin itkisinə olduğu üçün inflyasiya zamanı borc götürmək isə xeyrli səbəb olacaqdır.

3. Maliyyələşdirmə üsullarının böyük əhəmiyyəti vardır. Belə ki, faizlə götürülmüş borcun həcmi artdıqca, ödəmə müddəti uzandıqca istehlak qabiliyyətinin itkisindən yaxşı müdafiə olunur və borcların artımından gəlir əldə edilməsinin imkanı artır.

Cari aktivlərin ayrı-ayrı maddələri üzrə strukturun dəyişmə səbəbləri və nəticələri müxtəlifdir. Belə ki, istehsal ehtiyatlarının xüsusi çəkisinin artması satılmayan malların mövcud olması nəticəsində onların yığılıb qalması, təchizatın fasiləliyi ilə əlaqədar olaraq bilərəkdən toplanılması və inflyasiya prosesləri və digər səbəblərə görə ola bilər. Nəticə isə xammalın keyfiyyətsizliyi üzündən məhsulun istehsal xüsusiyyətinin itkisiz qiymətinin aşağı düşməsi zərərlərdir.

İstehsal ehtiyatlarına və bitməmiş istehsala vəsait qoyuluşunun xüsusi çəkisinin aşağı düşməsi ayrı-ayrı xammal növünün çatışmamasına və istehsal prosesində fasiləsizliyə, istehsal güclərinin natamam yüklənməsinə, istehsalın və satışın həcmnin azalmasına və zərərlərin artmasına gətirib çıxarır.

İstehsal ehtiyatlarının və məsrəflərin mövcudluğu, tərkibi və strukturunun öyrənilməsi satılmayan məhsulların, hazır və alıcılara göndərilmiş, lakin dəyəri ödənilməmiş məhsulların yığılıb qalmasının əlverişsiz meylinin ehtimalına dair nəticə çıxarmağa imkan verir. Tədqiqat apardığımız təşkilatda onun ümumi məbləği ilin axırında 1339037 manat (217504+1121533) yaxud müəssisənin bütün dövriyyə vəsaitlərinin 40%-ni edir.

İstehsalı məhsul və satışının fasiləsiz təmin olunması üçün istehsal ehtiyatları optimal həcmdə olmalıdır. Ona nail olmaq üçün onlara olan ələbatın əsaslandırılmış işlənilib hazırlanması, malgöndərmə daimi müqavilə münasibətlərini yerinə yetirmələri mümkün şərtidir. Faktiki ehtiyatların nəzərdə tutulmayan tərəddüdlərinin səbəbi malgöndərənlərin öz öhdəliklərinin yerinə yetirilməsidir. Bununla yanaşı, istehsalın təqvilindəki çatışmamazlıqlarda buna səbəb ola bilər: məsələn, məhsul buraxılışının ahəngdar olmaması, yeni növ məhsul buraxılışının mənimsənilməsi üzrə planın yerinə yetirilməsi, məhsulların çeşidlərinin dəyişməsi, onun satışının təşkilindəki çatışmamazlıqlar planlaşma və uçotda və i.a. çatışmamazlıqlar səbəb ola bilər. Artıq olan ehtiyatlara görə yayındırılmış vəsaitlər maliyyə vəziyyətinin sabit olmasının əsas səbəblərindən biridir. Onların əmələ gəlməsi səbəbləri istehsal ehtiyatlarının, istehsal məsrəflərinin və hazır məhsulun daxili təhlili zamanı öyrənilir.

İstehsal ehtiyatlarının artıqlığının əsas səbəblərini üç əsas qruppa ayırmaq olar: plan hesablamalarının qeyri olması faktiki daxil olmaların hesablama üzrə daxil olmalardan kənarlaşması, faktiki məsrəflərin hesablamalardakı məsrəflərdən kənarlaşması.

Əgər il ərzində əhəmiyyətli dərəcədə ehtiyatların artıqlığı aşkar edilərsə, onda günahkar şəxslər müəyyən edilmiş malgöndərənlərə bağlanmış müqavilələrdə lazımi dəyişikliklər aparmaq lazımdır. Bu zaman xammal və materialların əsasən ayın sonunda iri partiyalarla gətirilib-gətirilməməsini nəzərdən keçirmək lazımdır. Anbar uçotunun kartotekalarında əsasən xammal və materiallar aşağıdakı qruplara bölüşdürülür:

1. Uzun müddət hərəkətsiz qalan xamaal və materiallar;
2. Uzun müddət istehsala cəlb edilməyən, lakin müəssisəyə daxil olmaqda davam edən xammal və materiallar;
3. Daxil olmaları onun sərf olunmasında əhəmiyyətli dərəcədə çox olan materiallar.

Birinci qrup üzrə siyahı tərtib edilir.

Burada hərəkətdə olmayan bütün xammal və materialların adı, ölçü vahidi, miqdarı, vahidinin qiyməti, məbləğ və tarixi əks etdirilir. Bu siyahıda vəziyyəti əmələ gətirən səbəblərdə göstərilir. Belə siyahının tərtib edilməsi yatıb qalmış və lüzumsuz materialları aşkara çıxarmağa və onun reallaşdırılması üçün tədbirlər görməyə imkan verir. İkinci qrup materialların siyahısında axırını 12 ay ərzində daxil olan materialların adı, ölçü vahidi, miqdarı, vahid qiyməti, məbləği hansı vaxtdan hərəkətsiz qaldığı və uzun müddət istifadə olunmaması səbəbləri əks etdirilir.

Üçüncü qrup üzrə siyahıda xammal və materialların adları və ölçü vahidi ilə yanaşı təhlil olunan dövrün əvvəlinə və axırına qalığı, mədaxili, məxarici, artıq ehtiyatı, qiyməti, məbləği və səbəbləri əks etdirilir. Birinci və ikinci qruplar siyahıda əks etdirilir. İstehsal ehtiyatları dövrün uzunluğuna görə hərəkətdə olmadığı müddətlər üzrə, məsələn, üç aydan yuxarı, bir ildən yuxarı və i.a. birləşdirirlər.

Hazır məhsullar analitik və anbar uçotu investisiya, satış şöbəsinin operativ məlumatlarının əsasən onların tərkibi üzrə təhlil edilir.

Standartların təhlili zamanı pozulması yolu ilə hazırlanmış məhsullar istehlakçılar tərəfindən qaytarılmış zay məhsullar, nəqliyyat çətinliyi ilə əlaqədar vaxtılı-vaxtında yüklənmiş. Hazır məhsulların tərkibini öyrənmək üçün göstərilən qruplar üzrə anbardakı hazır məhsulların qalığı üzrə siyahı tərtib edilir. Burada hər bir qrupun miqdarı, uçot maya dəyəri yaxud məmumat vahidinin qiyməti, anbarda saxlanılma müddəti (ay, gün) əks etdirilir.

Hazır məhsul qalığının artmasının əsas səbəbləri aşağıdakılar ola bilər.

1. Məhsul buraxılışının qeyri-ahəngdar olması;

2. Hazır məhsulun plan üzrə daşınmasının onun tədarük qrafikinə uyğun gəlməməsi və yüklənmə üçün nəqliyyat vəsaitinin verilməsi qrafikinə pozulması;

3. Hazır məhsulun qablaşdırılması və yüklənməsinin yarıtmaz təşkili.

İstehsal ehtiyatlarının tərkibində hazır məhsulun xüsusi çəkisinin artması məhsulun keyfiyyətinin aşağı olması, qiymətlərin yüksək olması və digər səbəblər üzündən tələbin aşağı düşməsi nəticəsində ola bilər. Bu da nəticə etibarı ilə istehlakçı Təşkilatın işinin müvəffəqiyyətli nəticəsi cari aktivlərin səmərəli yerləşdirilməsindən və effektiv istifadəsindən çox asılıdır. Ona görə də, yuxarıda qeyd edildiyi kimi təhlil prosesində cari aktivlərin strukturu, onların istehsal sferasında hesablaşma hesabında nağd pul vəsaitlərinin olmamasına gətirib çıxarır. Bu da əlavə kredit alınması üçün və onlar üzrə faiz ödəmələri imkanlarını azaldır, kreditor borc məbləğinin və zərərlərin artmasına səbəb olur. Bitməmiş istehsalın xüsusi çəkisinin artması isə avadanlıqların boş dayanması, texnologiyaların proseslərin çatışmamazlığı və i.a. nəticəsində baş verə bilər.

İstehsal ehtiyatlarının vəziyyətinin təhlilini gündə aparmaq lazımdır.

Günlə qalığı (QA_g) aşağıdakı formula ilə hesablamaq olar.

$$QA_g = \frac{QU}{B}$$

burada, Q – istehsal ehtiyatlarının balans üzrə qalığını yaxud orta qalığını; U – dövrün uzunluğu, gündə; B – müvafiq növ istehsal ehtiyatlarının dövriyyəsinə göstərir.

Dövriyyə kimi qaytarılan tullantılar çıxılmaqla onlara sərf olunan məsarif məbləği yaxud istehsalına məsrəflərdə daxil edilməklə satın alınmış məmulatların məbləği qəbul edilir. Tədqiqat göstərir ki, təhlil aparılan dövr ərzində müəssisənin cari aktivlərinin tərkibində pul vəsaitləri və qısamüddətli qiymətli kağızların xüsusi çəkisi yalnız 6,5% təşkil etmişdir. Belə bir vəziyyət likvidlik səviyyəsinin kifayətləndirici olması haqqında fikir yürütməyə əsas verir.

Cari aktivlərin likvidlik səviyyəsinin aşağı olduğunun mövcudluğu şəraitində analitik oğurluq və sənədlərin saxtalaşdırılması mümkünlüyü ilə əlaqədar olaraq nəzərdə tutulmalıdır ki, informasiyalardan istifadə etdikdə ehtiyatlı olmalıdır. Belə

ki, nağd puldan istifadə üzrə məhdudluğu bilməlidir çek sistemi ilə hesablaşma hələ ödənilməmiş çeklərdəki nağd pulu çıxarılan pula daxil edilməsinə imkan verdiyini nəzərə almalıdır.

Yuxarıda göstəriləyi kimi, cari aktivlərin istehsal və tədavül sferasındakı əlamətlərinə görə qruplaşdırılması məqsədəuyğun sayılır. İstehsal sferasında olan cari aktivlərə istehsal ehtiyatları, azqiymətli tezköhnələn əşyalar, bitməmiş istehsal və gələcək dövrün xərcləri aid edilir. Tədavül sferasında olan cari aktivlərə isə anbarda olan hazır məhsullar və alıcılara göndərilmiş məhsullar, pul vəsaitləri və bütün debitor borcları aid edilir.

Təhlili dərinləşdirmək məqsədi ilə bütün cari aktivlərin risk kateqoriyaları üzrə qruplaşdırmaq məqsədəuyğun hesab edilir. Misal olaraq göstərmək lazımdır ki, debitor borclarının bitməmiş istehsalın yaxud gələcək dövrün xərclərinə nisbətən asan reallaşmasının böyük ehtimalı vardır. Bu zaman dövriyyə vəsaitlərinin bu və ya digər sahəsinin tətbiqini nəzər almaq lazımdır.

Çox məqsədli aktivlərə nisbətən yalnız müəyyən məqsədlər üçün istifadə olunan cari aktivlərin reallaşma ehtimalı az olduğu üçün onlar böyük riskə malikdir. Yüksək risk kateqoriyasına düşən aktivlərə vəsait qoyuluşu nə qədər çox olarsa, müəssisənin maliyyə sabitliyi bir o qədər aşağı olar.

Risk kateqoriyaları üzrə cari aktivlərin təsnifatı aşağıdakı 2.5 sayılı cədvəldə göstərilir.

Cədvəldən göründüyü kimi, təşkilatın cari aktivlərinin 7,1%-i (6,5+0,6) ilin əvvəlində orta və yüksək riskə malik olmuş, ilin sonunda yüksək riskli aktivlərin payınının 33,9% artması nəticəsində vəziyyəti xeyli pisləşmişdir. Bütün bunlar təşkilatın maliyyə sabitliyinin ciddi təhlükədə olduğunu göstərir.

Tədqiqatı inkişaf etdirməklə çətin reallaşan aktivlərin ümumi cari aktivlər arasındakı nisbətənin və eləcə də çətin reallaşan aktivlərə tez reallaşan aktivlər arasındakı nisbətənin dəyişmə meylini qiymətləndirmək məqsədəuyğun sayılır. Göstərilən nisbətənin artım meyli likvidliyin aşağı düşməsinə göstərir.

Cədvəl 2.5

Təşkilatın cari aktivlərinin vəziyyətinin dinamikası və onların risk kateqoriyası üzrə təsnifatı

Risk dərəcəsi	Cari aktivlərin qrupları	Cari aktivlərin tərkibində qrupların xüsusi çəkisi, %-lə		Kənarlaşma (qr.2-qr.1)
		İlin əvvəlinə	İlin sonuna	
A	B	1	2	3
Minimum	Mövcud pul vəsaitləri, tez reallaşan qısamüddətli qiymətli kağızlar	0,1	6,5	+6,4
Ən kiçik	Normal maliyyə vəziyyəti ilə debitor borcları+ehtiyatlar, yatıb qalmışlar istisna olunmaqla tələb olunan hazır məhsul	15,9	40,3	+24,4
Orta	İstehsal texniki təyinatlı məhsullar, bitməmiş istehsal və gələcək dövrün xərcləri	6,5	+8,4	+1,9
Yüksək	Ağır maliyyə vəziyyətində olan müəssisələrdə olan debitor borcları istifadə olunmayan, satılmayan hazır məhsul	0,6	34,5	+33,9

2.4 sayılı cədvəldən göründüyü kimi, tədqiqat apardığımız təşkilatda qeyd edilən nisbətlər aşağı düşmüşdür. Belə ki, əgər ilin əvvəlində çətin reallaşan aktivlər cəmi cari aktivlərin 83,1%-ni təşkil edərsə, ilin sonunda bu nisbət 31,4% azalaraq 51,7% təşkil etmişdir. Çətin reallaşan aktivlərin tez reallaşan aktivlərə nisbəti isə ilin əvvəlində 492,2% təşkil etdiyi halda, ilin sonunda bu nisbət 385% azalaraq 107,2% təşkil etmişdir. Bütün bunlar müəssisədə göstərilən nisbətlərin dəyişməsi cari aktivlərin likvidliyin yüksəlməsini və təşkilatın maliyyə sabitliyinin yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi deyil, yəni təhlükədə olduğunu deyil onun getdikcə sürətlə yaxşılaşmasını göstərir. Lakin bunu hələ də yaxşı hesab etmək lazımdır. Nisbətlərin aşağı salınmasına nail olunmalıdır.

Belə təhlili aparmaq üçün başa düşmək lazımdır ki, dövriyyə vəsaitlərinin çətin reallaşan və tez reallaşan cari aktivlər kimi təsnif olunması konkret iqtisadi şəraitin dəyişməsi ilə əlaqədar deyildir. Məsələn, təchizatın qeyri-sabitliyi və manatın qiymətdən düşməsinin davam etməsi şəraitində müəssisə bazar qiymətinin sabit artımı ilə əlaqədar olaraq istehsal ehtiyatlarına və digər əmtəə-material qiymətlərinə pul vəsaiti qoyuluşuna maraqlıdır. Bu da göstərilən qrupları tez reallaşan aktivlər qrupunda göstərməyə əsas verir.

Tədqiqat göstərir ki, ümumi aktivlərin tərkibində çətin reallaşan aktivlərin payı ilin sonunda 31,4%, onların tez reallaşma aktivlərə nisbəti isə 385% aşağı düşmüşdür. Bunu müsbət hal kimi qiymətləndirmək lazımdır. Lakin bununla yanaşı qüvvədə olan vergi qanunvericiliyinə müvafiq olaraq müəssisənin əmlakından vergi bütün məcmu və əsas dövriyyə vəsaitlərindən və maliyyə aktivlərindən tutulmasını nəzərə alaraq müəssisəyə buna oxşar artıq yükəndən azad olması vacibdir.

Belə ki, aparılan inventarizasiyanın nəticəsinə görə istifadəsiz qalmış ehtiyatlar və ləğv edilməsi əmlak borcların həcmində müəyyən olunmuş qaydada şübhəli borclar üzrə ehtiyatlar formalaşdırıla bilər, tələbat olmayan hazır məhsullar güzəştə satıla bilər və s.

Beləliklə, aparılmış tədqiqat göstərir ki, təşkilatın vəsaitinin yerləşdirilməsinin formalaşdırılmış strukturu müəssisə fəaliyyətini gələcək sabitliyini təhlükə altında qoya bilər. Belə ki, vəsait qoyuluşunun müəyyən hissəsi az pula çevrilən aktivlərə qoyulmuş orta və yüksək risk dərəcəli aktivlər mobil aktivlərin tərkibində 42,3% təşkil edir, dövriyyə vəsaitlərinin 51,7%-i gec reallaşan aktivlər təşkil edir. Ona görə də, müəssisə rəhbərliyi və onun baş mühasibi müəssisənin maliyyə vəziyyətinin sabitləşdirilməsi üzrə təcili tədbirlər görməlidirlər. Belə tədbirlər aşağıdakılar ola bilər:

1. Alıcılarla hesablaşmaların təşkilinin təkmilləşdirilməsi infl yasıya şəraitində bir qayda olaraq məhsulun satışının faydalı şəraitini gözləməkdən onun tez və ucuz satılması daha faydalıdır;

2. Aşağı keyfiyyətli aktivləri aşkara çıxarmaq məqsədilə müəssisə əmlakının vəziyyətinin inventarizasiyası aparmaq (köhnəmiş avadanlıqlar, istifadəsiz qalmış material ehtiyatları, şübhəli debitor borcları) və müəyyən olunmuş qaydada onları balansdan silinməsinə həyata keçirmək lazımdır.

Dövriyyə vəsaitlərindən səmərəli istifadə dövriyyə göstəriciləri vasitəsi ilə ölçülür. Həmin göstəricilər sırasına dövriyyə göstəricilərinin dövretmə sürəti, bir dövrün başa çatdığı dövr (davamiyyəti), təhkim olunma əmsalı (dövriyyə göstəriciləri ehtiyatlarının nisbi səviyyəsi), dövriyyə əmsalının sürətlənməsi (ləngiməsi) səbəbindən dövriyyədən azad olan (əlavə dövriyyəyə cəlb olunan) vəsaitlərin həcmi göstəricisi aid edilir:

1. Müəyyən vaxt ərzində (ay, rüb və i.a.) cari kapitalın dövriyyəsinin sayı; bu göstərici dövriyyənin sayını göstərir və dövriyyə vəsaitlərinin dövretmə əmsalı adlanır.

$$\Theta^d = \overline{P^g} : D^V$$

burada, Θ^d – dövretmə əmsalını (dövriyyənin sayını); P^g – məhsul (iş və xidmət) satışından pul gəlirini, D^V - cari kapitalının orta həcmi göstərir.

2. Bir dövriyyənin uzunluğu. Bu göstərici bir dövriyyənin neçə günə tamamlanmasını ifadə edir və bir dövriyyənin orta davamı əmsalı (Θ^{dd}) adlanır (dövriyyə günü ilə):

$$\Theta^{dd} = \overline{D^V} \times T : P^g$$

burada, T – hesabat dövründəki günlərin sayını göstərir.

3. Cari kapitalının təhkim edilmə əmsalı. Bu əmsal bir manatlıq satılmış məhsula düşən dövriyyə vəsaiti məbləğini göstərir. Bu göstərici, həm də müəssisəyə təhkim olunmuş dövriyyə vəsaiti əmsalı (Θ^{dvt}) adlanır:

$$\Theta^{dvt} = \overline{D^V} : P^g$$

İndi də dövriyyə aktivlərinin ayrı-ayrı rlementlərindən istifadəni qiymətləndirək.

Bazar münasibətləri şəraitində debitor borclar təşkilatın maliyyə vəziyyətində xüsusilə də onun ödəmə qabiliyyətində həlledici rol oynayır. Bazar

iqtisadiyyatı şəraitində hesablaşmaların dövlət tərəfindən tənzimlənməsi debitor və kreditor borclarının sürətlə armtasına səbəb olmuşdur. Debitor borcların səviyyəsi çoxlu amillərlə təyin edilir. Belə ki, məhsulun növü, bazarın tutumu, bazarın həmin məhsula təchiz olunması səviyyəsi, müəssisədə qəbul olunan hesablaşma sistemi və i.a. müəyyən edilir. Axırncı amil debitor borclarının artıb-azalmasında mühüm rol oynayır.

Bazar münasibətləri şəraitində malları, iş və xidmətlərin satışın nağd pulla kredit qaydasında imkan daxilində dəyərini qabaqcadan ödəməklə həyata keçirilir. Dəyərini sonradan ödəmək qaydasında kredit qaydasında mal, məhsul, iş və xidmətlər satışı debitor borclarının əmələ gəlməsinin başlıca səbəbidir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində malların, hazır məhsulun, iş və xidmətlərin satışının çətinləşməsi həm də malalanların və sifarişçilərin ödəmə qabiliyyətinin getdikcə aşağı düşməsi, hesablaşma münasibətlərinin tənzimlənməsində dövlətin rolunun azalması, bunun əksinə olaraq müəssisələrin səlahiyyətlərinin çoxalması debitor borclarının sürətlə artmasına gətirib çıxarmışdır. Bu keçid dövrünün xarakterik xüsusiyyəti kimi qəbul olunur.

Lakin bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə debitor və kreditor borclarının əmələ gəlməsi və artmasının qarşısını almaq məqsədi ilə bir sıra ölkələrdə, o cümlədən Rusiyada reallaşdırılan məhsulun nağd ödənilməsində kredit kartoçkalarından yaxud debet kartoçkalardan istifadə qaydası tətbiq edilir. Kredit kartoçkası sahibin adını, kodunu, imzası etibar müddətini özündə əks etdirən plastik kartoçkasıdır.

Kredit kartoçkasının sahibi kartoçkada göstərilən qalıq məbləğində, bəzən də razılaşma yolu ilə daha çox məbləğdə mal almaq hüququna malikdir. Kredit kartoçkasından fərqli olaraq debet kartoçkası kartoçka sahibinin hesablaşma hesabından pulu olmadıqda alınan malın dəyərini ödəməyə imkan verir.

Azərbaycan Respublikasında nağdsız hesablaşmalar çoxluq təşkil edir. Bu cür hesablaşmalar tədiyyə təsərrüfat subyektinin xidmət etdiyi banka pulun onun hesabından digər təsərrüfat subyektinin hesabına köçürülməsi barədə (tapşırıqlar)

tədiyyə tələbnamələri malsatının mal alana təqdim etdiyi ona verilmiş malın dəyərini ödənilməsinə dair tələbnamələr akkreditivlərin (mal alan xidmətləri banka mal satana xidmət edən banka malsatanın hesablaşma sənədlərinin ödənilməsinə dair tapşırıqlar) hesablaşma çəklərin vasitəsilə həyata keçirilir. Nağdsız hesablaşmalarda debitor borclarının yaranması malsatanların ödəmə qabiliyyətinə mənfi təsiri zəruridir.

Nağdsız hesablaşmaların üstünlük təşkil etdiyi inflyasiyanın mövcud olduğu kimi indiki şəraitdə debitor borcların idarə edilməsi və təhlili müəssisənin xüsusi döviyyəyə cəlb edilməsi üzrə təxirəsalınmaz tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün lazımdır.

Debitor borcların idarə edilməsi hər şeydən əvvəl hesablaşmalarda olan vəsaitin dövr sürətinə nəzarət üçün tələb olunur. Bu vəsaitin dövr sürətinin yüksəldilməsi maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılması ödəmə qabiliyyətinin gücləndirilməsi potensial malalanların axtarış tapılması kontraktlarda malların dəyərini ödənilməsi şərtlərinin təyin edilməsi problemlərinin həlli üçün lazımdır.

Debitor borcların azalması qarşı tərəfin maliyyə vəziyyətindən bilavasitə asılı olduğuna görə bunların təhlili zamanı borclu müəssisə, idarə və təşkilatların maliyyə hesabatlarından ixtisaslaşdırılmış informasiya agentlikləri tərəfindən nəşr edilən informasiyalardan bəzən də qeyri-formal mənbələrdən alınan informasiyalardan istifadə olunur.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində debitor borclarının idarə edilməsində əksər hallarda kredit qaydasında mal, məhsul, iş və xidmətlər satışı qaydası tətbiq edilir, həm də kreditin məbləği bir sıra amillərdən asılı olur.

İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə ən çox yaradılmış «2/10 tam 30» sxeminin xarakterik cəhətləri bunlardır:

1. Malı alan gündən keçən 10 gün ərzində malın dəyəri ödənildikdə kredit qaydasında malalan malın dəyərini iki faizi miqdarında güzəşt alır.

2. Kredit dövrünün 11-ci günündən 30-cu gününədək vaxtda malın dəyəri mal alan tərəfindən tam ödənilir.

3. Ay ərzində malın dəyəri ödənilmədikdə mal alan cərimə verir. Cərimənin miqdarı ödəmə tarixindən asılı olaraq təyin edilir.

Debitor borclarının nəzarət debitor borclarının əmələ gəlməsi müddətlərinə görə növbələşməklə icra edilir. Ən çox yayılmış təsərrüfat gün hesabı ilə aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

0-30; 31-60; 61-90; 91-120; 120-dən yuxarı. Bundan əlavə lazımi ehtiyat yaratmaq məqsədilə ümitsiz borclara nəzarət etmək lazım gəlir.

Debitor borclarının təhlili və onlara nəzarət mütləq və nisbi göstəricilərin köməyi ilə həyata keçirmək mümkündür. Bu zaman debitor borclarının vaxtında ödənilməsinə nəzarət daha da maraqlıdır. Bunun üçün debitor borclarının ödənilməsi əmsalını hesablamaq məqsədəuyğundur.

Reallaşdırılan məhsul, mal, iş və xidmətlərə görə alınmış veksellər üzrə hesablaşmalara görə malsatanlara və podratçılara verilən avanslar üzrə borclar əsas fəaliyyət üzrə debitor borclar hesab edilir. Bu qəbildən olan debitor borclar üzrə orta illik məbləği illik satış məbləğinə bölməklə debitor borcların ödənilməsi əmsalı təyin edilir. Bu əmsal üzrə kəmiyyət göstəricisi müəssisədə bağlanan müqavilələrin növlərindən bilavasitə asılıdır. Belə ki, əsas nümunəvi müqavilədə mallar yola salınandan iki həftə sonra pulun ödənilməsi nəzərdə tutulubsa, onda kritik əmsal kəmiyyəti $1/26$ olur. Əmsalın hesablaşma kəmiyyəti $1/26$ -dan yüksək olduqda müəssisənin debitor borcu problemi ortaya çıxır.

Borcların ödənilməsi məqsədilə daha geniş yayılmış forması onlara rəsmi məktubla, telefon zəngi ilə müraciət etmək, personal görüşlər aparmaq borcları xüsusi orqanlara satmaqdan ibarətdir.

Debitor borclarının həcmindən, hesablaşma sənədlərinin miqdarından və debitorlardan asılı olaraq borcların səviyyəsini ya başdan-başa, yaxud da seçmə üsulu ilə təhli etmək olar. Nəzarət və təhlilin ümumi sxeması bir qayda olaraq bir neçə mərhələni özündə birləşdirir.

Birinci mərhələ: Debitor borclarının kritik səviyyəsi öyrənilir; kritik səviyyəni keçən bütün borcları məcburi qaydada yoxlanılır.

İkinci mərhələ: Yerdə qalan hesablaşma sənədlərinə nəzarət seçmə üsulu ilə yoxlanılır. Bunun üçün müxtəlif üsullar tətbiq edilir.

Üçüncü mərhələ: Seçilmiş hesablaşma sənədlərində verilən debitor borc məbləğlərinin reallığı yoxlanılır.

Dördüncü mərhələ: Aşkar edilən səhvlərin əsaslı olub-olmaması təyin edilir.

Təhlil zamanı debitor və kreditor borcların müqayisə edilməsinin myümkünlüyü və zəruridir. Bəzən belə hesab edirlər ki, kreditor borclardan çox olmayan hər hansı debitor borc məbləğini müsbət kimi qəbul etmək və buna görə də bunların arasındakı fərqi hesablamaq lazımdır. Lakin bunu müsbət hal kimi qəbul etmək olmaz. Çünki, müəssisə debitorlar tərəfindən borcların ödənilib ödənilməməsindən asılı olmayaraq özünün kreditor borclarını ödəməlidir.

Buna görə də, debitor və kreditor borcları ayrı-ayrılıqda təhlil etmək, debitor borclarını müvəqqəti dövriyyəsiindən çıxmış xüsusi vəsait, kreditor borcları isə müvəqqəti dövriyyəyə cəlb edilmiş vəsait kimi baxmaq lazımdır.

Debitor və kreditor borclarının təhlili zamanı əvvəlcə mühasibat balansı məlumatlarını əsasən onların dinamikası öyrənilir. Bir qayda olaraq ilin sonunda 1 yanvar tarixə balans tərtib edilməzdən əvvəl debitor borclar başdan-başa inventarizasiya edilir, onların reallığı və borcu ayrı-ayrı təşkilatlar tərəfindən qəbul edilməsi təsdiq edilir. Buna görə də debitor borcları və onların dinamikası üzrə öyrənilir.

Beləliklə, cari aktivlərin təhlili zamanı debitor borclara xüsusi diqqət yetirməlidir. Rəqabətin mövcudluğu, məhsul satışının mürəkkəbliyi zamanı müəssisə onu sonradan ödəmə formasından istifadə etməklə satır. Ona görə də, debitor borcları dövriyyə satışının mühüm hissəsi hesab edilir.

Debitor borcların tərkibi və strukturunun öyrənilməsi balansın aktivinin üçüncü bölməsinin məlumatları əsasında aparılır.

Təhlil apardığımız müəssisədə 2014-2015-ci illərdə debitor borclarının tərkibi və strukturuna dair məlumatlar aşağıdakı analitik cədvəldə verilir (bax cədvəl 2.6).

Cədvəl 2.6

Debitor borcların tərkibi və quruluşunun təhlili

Debitorlarla hesablaşmalar	İlin əvvəlinə		İlin sonuna		Hesabat dövrü ərzində dəyişmə	
	məbləğ, man.	xüsusi çəkisi, %-lə	məbləğ, man.	xüsusi çəkisi, %-lə	məbləğ, man.	xüsusi çəkisi, %-lə
A	1	2	3	4	5	6
1. Alıcılar və sifarişçilərlə	6675	89,4	1011018	91,0	+1004343	+1,6
2. Alınmış veksellər üzrə	–	–	–	–	–	–
3. Verilmiş avanslar üzrə	–	–	54231	4,9	+54231	+4,9
4. İddialar üzrə	166	2,2	2628	0,2	+2462	-2
5. Büdcədən kənar ödəmələr üzrə	–	–	–	–	–	–
6. Büdcə üzrə	–	–	330	0,1	+330	+0,1
7. Sosial sığorta və təminat üzrə	---	---	---	---	--	---
8. Təhtəl hesab şəxslərlə	---	---	---	---	---	---
9. Sair əməliyyatlar üzrə heyətlərlə	41	0,5	3051	0,3	+30 10	-0,2
10. Sair debitorlarla	568	7,6	22623	2,0	+22057	-5,6
11. Sair əməliyyatlar üzrə heyətlərlə	25	0,3	14715	1,3	+14690	+1
12. Törəmə (qız) müəssisələrlə	---	---	2573	0,2	+2673	+0,2
13. o cümlədən, vaxtı keçmiş borclar	7443	1090	1111269	100,0	+1103790	---
Yekunu	---	---	382050	--	---	---

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi, tədqiqat apardığımız təşkilatda bütün debitor borclar hesabat ilinin sonunda ilin əvvəli ilə müqayisədə 3796 min manat (1111269-7473) yaxud 148,7 dəfə çoxalmışdır. O cümlədən alıcılar və sifarişçilər üzrə debitor borcları 1004343 (1011018-6675) yaxud 151,5 dəfə, verilmiş avanslar üzrə debitor borclar 5431 min manat (ilin əvvəlində olmayıb) büdcəyə olan borclar 330 min manat, sair əməliyyatlar üzrə heyətə olan borclar 14690

min manat (14715-25) və ya 588,6 dəfə, iddialar üzrə borclar 2462 min manat (2628-166) yaxud 15,8 dəfə, təhtəl hesab şəxslərə olan borclar 3010 (3051-41) yaxud 74,4 dəfə, sair debitor borcları 22057 manat (22623-568) yaxud 39,8 dəfə və s. artmışdır. Bunun təşkilatın fəaliyyətində müsbət hal kimi hesab etmək olmaz. Balansın passivi üzrə müəssisənin bütün xüsusi vəsaiti ilin əvvəlinə 3109954 manat və ilin sonuna 2953040 manat olduğunu nəzərə alsaq, ilin sonuna balans məlumatlarına görə debitor borclarının hesabına xüsusi vəsaitin $(1103796 \times 100 : 2953040)$ 37,4%-nin müvəqqəti olaraq dövriyyədən çıxarılmasını da müsbət hal hesab etmək olmaz.

Aparılan tədqiqatdan görünür ki, debitor borcları həm mütləq məbləğlə və həm də quruluşca əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmişdir. Belə ki, əgər ilin əvvəlində bütün debitor borcların tərkibində alıcılar və sifarişçilər üzrə debitor borcların xüsusi çəkisi 89,4% təşkil edirdisə, ilin sonunda bu göstərici 91%-ə bərabər olmuşdur. Yəni həmin borcların xüsusi çəkisi 1,6% (91-82,4) artmışdır. Bununla yanaşı verilmiş avanslar üzrə debitor borcların xüsusi çəkisi 0,1%, sair əməliyyatlar üzrə borcların xüsusi çəkisi 1%, törəmə (qız) müəssisələrə olan borcların xüsusi çəkisi 0,2% artmışdır. Yerdə qalan maddələrin isə xüsusi çəkisi aşağı düşmüşdür.

Debitor borcların strukturundakı baş verən dəyişikliklərə ödəmə qabiliyyətinin pisləşməsi nöqtəyi-nəzərincə heçsəbləşmə intizamının mürəkkəbləşdiyini açıq-aydın sübut edir. Əgər nəzərə alsaq ki, yüklənmiş mallar təhlil olüunan dövr ərzində (109577 man.) artmışdır, deməli çıxarılmış nəticə tamamilə real hesab edilə bilər.

Pul vəsaiti və hesablaşmalardan olan vəsait təşkilatın likvidliyi probleminin həllində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Debitor borclar pul vəsaitindən sonra daha tez manevr etmə qabiliyyətinə malik, yəni pula çevirmək mümkün olan vəsaitdir. Bu borcların payı müəssisənin balans üzrə pul vəsaiti, hesablaşmalar və sair aktivlər maddəsi üzrə yekun məbləğinin ilin əvvəlinə $(7473 \times 100 : 137)$ 597,4 %-ni, ilin sonunda isə $(1111269 \times 100 : 216233)$ 513,9%-ni təşkil edir. Deməli, ilin əvvəlinə

nisbətən ilin sonunda dövriyyədən çıxan dövriyyə aktivlərinin payı debitor borcların hesabına 597,4%-dən 513,9%-dək yəni 83,5% qiymətləndirmək olar.

Debitor borcların tərkibi və strukturu ilə ümumi tanışlıqdan sonra debitor borcların hamısının alınmasının mümkün olması nöqteyi-nəzərinə onların real dəyərinin və onların təşkilatın maliyyə nəticələrinə təsirini qiymətləndirmək lazımdır. Debitor borcların qaytarılması keçmiş təcrübəyə və cari şəraitə əsasən müəyyən edilir. Bu zaman mühasibat riski ondan ibarətdir ki, keçmiş təcrübə gələcək zərərlər üçün tam adektiv olmaya bilər, yaxud cari şəraiti tamamilə nəzərə alınmaya bilər.

Analitiklər üçün debitor borcların rəsmiləşdirilməsi reallığını və düzgünlüyünü, bu borcların qaytarılması ehtimalının düzgün müəyyən edilməsini bilmək çox vacibdir. Borcların qaytarıla bilinməsi faizinin hesablanması bir neçə ilin orta məlumatlarına əsasən aparılır. Hesablamaq üçün son 5 ilin məlumatları götürülmüş və onlar müəssisədə 1; 2,5; 3; 5 və 8% təşkil etmişdir. Tədqiqat göstərir ki, debitor borclarının orta faizi $(1+2,5+3+5+8=19,5:3)$ 3,9%-ə bərabər olmuşdur. Lakin onu öyrənilən bütün dövr üçün mexaniki olaraq aid etmək olmaz. Aparılmış tədqiqatlardan aydın olur ki, qaytarıla bilinməyən faizin artım meyli elədir ki, real şəraitin mütləq nəzərə alınması zəruridir. Ona görə də, aşağıdakıların öyrənilməsi məqsədəuyğun sayılır.

1. Qaytarıla bilinməyən bütün debitor borclardan hansı faizini bir və yaxud bir neçə borcluya düşməsinə, bu faiz isə qaytarıla bilinməyən borcların təmərküzləşməsinə xarakterizə edir, əsas borclulardan birinin ödəyəcəyi borcun vaxtında ödənilməməsinin müəssisənin maliyyə vəziyyətinə təsirinin olub-olmamasını;

2. Əmələ gəlmə müddətləri üzrə debitor borclarının necə bölüşdürülməsini;

3. Debitor borclarında cəmi vəsaitin hansı payı vaxtı uzadılmış köhnə vekselləri göstərir;

4. İstehlakçının xeyrinə güzəştlər və digər şərtlərin qəbul edilib-edilmədiyini, məsələn, ona məhsulun qaytarılması hüququ.

Təhlil zamanı sadəcə olaraq ilin əvvəli və sonuna balans məlumatlarından istifadə etməklə debitor borclarının artması və azalması məbləğlərini və səviyyəsini təyin etməklə kifayətlənmək olmaz. Çünki, borcun artması və ya azalması əksər hallarda istehsal-satış fəaliyyətinin miqyasları ilə əlaqədar olur. Müəssisədə məhsul və xidmətlər istehsalı və satışının miqyasları artdıqca, material resurslarına olan ehtiyatları tənzimləmək məqsədilə malsatanlara qabaqcadan avans vermək mütərəqqi hesablaşma qaydası tətbiq edildikcə debitor borclarda artır. Buna görə də, təhlil zamanı bütün debitor borcları normal və qeyri-normal borclara bölmək, yaranmış səbəbləri və müddətlərini təyin etmək tələb olunur. Bir qayda olaraq vaxtı keçmiş bütgün debitor və kreditor borclar qeyri-normal borclar hesab olunur.

2015-ci ilin yanvarın 1-nə mühasibat balansının izahlı qeydlərdə verilən məlumatlardan göründüyü kimi, tədqiqat apardığımız təşkilatda vaxtı keçmiş debitor borclar 862960 manat yaxud cəmi debitor borcların 77,6%-ni təşkil etmişdir. Deməli, bütün debitor borcların 77,6%-i qeyri-normal borclardır.

İndi də təqvim ilinin sonuna debitor və kreditor borcların müqayisəli təhlilini nəzərdən keçirək.

Cədvəl 2.7

İlin sonuna debitor və kreditor borcların müqayisəli təhlili

Göstəricilər	Debitor borcları	Kreditor borclar	Borcların yüksəlməsi	
			debitor	kreditor
A	1	2	3	4
1. Mal, məhsul, iş və xidmətlərə görə alıcılar və sifarişçilər	101018	1267137	–	256119
2. Veksellər üzrə	–	–	–	–
3. Avanslar üzrə	54231	–	54231	30013
4. Büdcədən kənar ödəmələr üzrə	–	30013	–	95931
5. Büdcə ilə	330	96261	–	41394
6. Sosial ehtiyatlar üzrə ayırmalar	–	41394	–	87248
7. Əmək ödənişi üzrə	–	87248	–	–
8. Təhtə hesab şəxslərlə	3051	–	3051	2091

9. Sair debitor və kreditorlarla	22623	24714	–	–
10. Törəmə (qız) müəssisələri ilə	2673	–	2673	–
11. İddialar üzrə	2628	–	2628	–
12. Əmlaka və şəxsi sığorta üzrə	–	–	–	–
13. Yekunu	1096554	1546767	62583	512796

Verilən məlumatlardan görüldüyü kimi, tədqiqat apardığımız təşkilatda ilin sonuna debitor borcları 1096554 manat, kredit borcları isə 1546767 manat təşkil etmişdir. Deməli, kredit borcları debitor borclarından 450213 manat (512-62583) və yaxud 1,2 dəfə yüksəkdir. Burada qarşılıqlı ödəmə göz qabağındadır. Lakin bu heç də müəssisə üçün zərər vurmur. Belə ki, kreditor borclarının ümumi artıqlığı 512796 min manat təşkil edir. Belə bir vəziyyət müəssisənin maliyyə vəziyyətinin pisləşməsinə gətirib çıxarmır. Çünki cəlb edilmiş vəsaitlər kimi istifadə edir.

Beləliklə, təhlil göstərir ki, təşkilatın xüsusi vəsaiti çatışmadığına görə o kreditor borcları hesabına, yəni cəlb edilmiş vəsait hesabına fəaliyyət göstərməyi üstün tutmuşdur. Bu səbədən də kreditor borcları debitor borcları ilə müqayisədə daha çox artmışdır.

Debitor yüksək artım templəri əsas istehsala daha çox vəsaitin cəlb edilməsi və tələbatdan artıq istehsal ehtiyatlarının yaradılması habelə kredit qaydasında hazır məhsul, iş və xidmətlər satışının çoxalması ilə izah oluna bilər. 1 yanvar tarixə mühasibat balansda verilən məlumatdan görüldüyü kimi, müəssisənin əsas istehsal sexlərində bitməmiş istehsal qalığı ilin əvvəlində 17540 manatdan, ilin sonunda 248154 manatadək, yəni 280614 manat yaxud 20,5 dəfə artmışdır. Təşkilatda bitməmiş istehsal qalığının artımı dövriyyə vəsaitinin dövr sürətinin azalmasına, bu da öz növbəsində istehsal ehtiyatlarında olan vəsaitin son nəticədə çoxalmasına səbəb olmuşdur.

Təhlil zamanı debitor borcların keyfiyyət və likvidlik göstəricilərinin öyrənilməsi də çox vacibdir. Debitor borcların keyfiyyəti dedikdə bu borcların tam məbləğdə alınması ehtimalı başa düşülməlidir. Bütün əmələ gəlmə müddəti, həmçinin vaxtı keçmiş borcların xüsusi çəkisi bu ehtimalın göstəricisi hesab edilir.

Təcrübə göstərir ki, debitor borcların müddəti nə qədər çox olarsa, onun alınması ehtimalı bir o qədər az olar.

Bununla əlaqədar olaraq debitor borcların əmələ gəlməsi müddətləri üzrə təhlil aparılması məqsəduyğun hesab edilir. Belə ki, borcun uzun müddətdə ödənilməsi vəsaitlərin təsərrüfat dövriyyəsiindən uzun müddətə yayındırılmasına səbəb olur.

Balansda debitor borcları iki yerə bölünür:

1. Hesabat tarixindən 12 aydan sonra ödənilməsi gözlənilən borclar.
2. Hesabat tarixindən sonra 12 ay ərzində ödənilməsi gözlənilən borclar.

Təhlil etdiyimiz təşkilatda hesabat ilinin sonuna 862960 manat məbləğində vaxtı keçmiş debitor borcları olmuşdur ki, bu da ümumi debitor borcların 17,6%-ni təşkil edir ki, bunu da düzgün hesab etmək olmaz.

Təhlil apardığımız təşkilatda hesabat ilində əmələ gəlməsi müddətləri üzrə debitor borclarını təhlil etmək üçün onları 1 ayadək, 1 aydan 3 ayadək, 6 ayadək, 6 aydan 9 ayadək, 9 aydan 1 ilədək və bir ildən yuxarı borclar üzrə qruplaşdırmaq olar.

Konkret şəraitdən asılı olaraq vaxtı keçmiş debitor borcların günlərinin digər intervalı da qəbul edir. Uzun dövr ərzində belə informasiyanın mövcudluğu həm hesablaşma intizamının ümumi meylini və həm də konkret alıcıların daha tez-tez etibarsız ödəyicilər sırasında düşməsi aşkar etməyə imkan verir. Borcların dövriyyəsi onun müddətinin ümumiləşdirilmiş göstəricisi hesab olunur. Təhlil zamanı debitor borcların faktiki dövriyyəsi və müqavilə şərtlərinə əsasən gözlənilən dövriyyə hesablanır.

Debitor borcların əmələ gəlmə müddətinə görə aparılmış təhlilə əsaslanaraq müəssisənin kredit siyasətində diqqətlə öyrənmək lazımdır. Hesablarda olan borc məbləğlərinin balansda dair hələ də müəyyən dərəcədə ehtimalı vardır.

Debitor borcların ödənmə müddətinin uzunluqda ümitsiz borcların da payı vardır, ABŞ-nın ticarət göstərir ki, debitor borcların ümumi məbləğində ödənmə müddəti 30 günə qədər müddətdə olan ümitsiz borclar 4%, 31 gündən 60 günə

kimi olan müddətdə ümitsiz borclar 10%, 90 günə kimi olan müddətdə ümitsiz borclar 17%, 91 gündən 120 günə kimi olan müddətdə ümitsiz borclar 26% olmuşdur. Deməli, ödəmə müddəti getdikcə artdığı halda hər növbəti 30 gün üçün ümitsiz borclar 3-4% artır.

Əmələ gəlmə səbəblərinə görə debitor borcları təcili və vaxtı keçmiş borclarla ayrılır. Təcili debitor borcları tətbiq olunan hesablaşma formaları nəticəsində meydana çıxır. Vaxtı keçmiş debitor borclar müəssisənin fəaliyyətində olan çatışmamazlıqlar nəticəsində baş verir və alıcıların hesablarından yüklənmiş mallar və təhvil verilmiş illər üzrə vaxtında ödənilməyən məbləğləri əks etdirir.

Debitor borcların likvidlik göstəricisi onun pul vəsaitlərinə çevrilməsi sürətinin yəni onun dövriyyəsinə xarakterizə edir. Beləliklə, debitor borcların keyfiyyət və likvidlik göstəriciləri onun dövriyyəsi ola bilər. O buraxılış qiyməti ilə yüklənmiş məhsulların həcmi debitor borcların orta həcminə nisbəti kimi hesablanır. Bu göstəricini aşağıdakı formula ilə hesablamaq olar.

$$\Theta_{db} = \frac{Y_m}{D_b} = \frac{2141884}{559371} = 3,8$$

burada, Θ_{db} – debitor borcların dövr etmə əmsalını; Y_m – yüklənmiş məhsulların həcmi; D_b – debitor (2141884 manat); borcların orta həcmi göstərir ((7473+1111269:2=559371)).

Bu əmsal öyrənilən dövr ərzində borcların neçə dəfə əmələ gəlməsini və müəssisəyə daxil olmasını göstərir. Bundan başqa debitor borcların dövr etmə əmsalını müəssisəyə verilən kommersiya kreditinin genişlənməsini yaxud azalmasını göstərir. Əgər bu əmsal hesablanan zaman satışdan gələn gəlir müəssisənin mülkiyyətinə keçid hüququndadırsa, onda əmsalın artımı kreditlə satışın ixtisar olunmasını, onun aşağı düşməsi isə kreditlə satışın həcmi artmasını göstərir.

Debitor borclarının dövriyyəsi gündə hesablanıla bilər. Bu göstərici borcların qaytarılması üçün lazımi günlərin orta miqdarının debitor borcların dövriyyə əmsalına nisbəti kimi hesablanılır yaxud aşağıdakı formula ilə hesablanır:

$$D_g = \frac{D_{b.il.coH.} \times g}{Y_m}$$

burada, D_g – bir dövriyyənin günlə uzunluğunu; $D_{b.il.son.}$ – dövrün sonuna debitor borcların məbləğini; g – dövr ərzindəki günlərin miqdarını; Y_m – yüklənmiş məhsulların həcmi göstərir.

Bir haldakı, göstərilən hesablamada debitor borcları təhlil olunan dövrün sonuna olan vəziyyət üzrə götürülür, deməli nəticə ən axırncı məlumatı əks etdirir.

Debitor borcların dövriyyəsi göstəriciləri bir sıra dövrlərin orta sahə göstəriciləri ilə müqavilə şərtlərinə görə hesablanmış göstəricilərlə müqayisə edilir. Faktiki dövr etmə göstəricisi ilə müqavilə şərtləri üzrə hesablanmış müvafiq göstəricinin müqayisə olunması alıcıların vaxtlı-vaxtında ödəmə dərəcəsini müəyyən etməyə imkan verir. Faktiki dövriyyənin müqavilə dövriyyəsiindən kənarlaşması aşağıdakı səbəblərdən ola bilər.

1. Borcların qaytarılması üzrə işlərin pis təşkili;
2. Məsuliyyətli şəxslərin yaxşı işləməsinə baxmayaraq bu məbləğlərin alınmasında alınan çətinliklər;
3. Alıcıların maliyyə çətinlikləri.

Birinci səbəb idarəetmə aparatının işə qarışması nəticəsində aradan qaldırıla bilər. Axırncı iki səbəblər isə debitor borcların keyfiyyəti və likvidliyi ilə əlaqədardır.

Aparılmış tədqiqat göstərir ki, təhlil apardığımız müəssisədə orta debitor borcları 559371 (7473+1111269) manata bərabərdir. Yüklənmiş malların həcmi isə hesabat dövründə 2141884 manat olmuşdur. Hesablamalar göstərir ki, müəssisədə debitor borcları əmsalı hesabat dövründə 3,8 (2141884:559371) olmuşdur. Bir dövriyyənin uzunluğu (360; 3,8) 95 gün olmuşdur. Tədqiqat apardığımız təşkilatın məhsulları əsasən ölkəmizdən kənara satılır və ödəmələrin gecikməsi üç və daha çox aylarla ləngiyir. Bunu bir daha 862960 min manat məbləğində vaxtı keçmiş borcların olması da sübut edir. Beləliklə, bütün bunlar göstərir ki, təşkilatda təhlil olunan dövrdə debitor borcların keyfiyyəti və likvidliyi aşağıdır. Ona görə də, müəssisədə bu göstəricilərin yaxşılaşdırılması üzrə tədbirlər görülməlidir.

Tədqiqatlar göstərir ki, borcların ödənilmə müddəti, nə qədər uzun olarsa, onun ödənilməməsi riski də bir o qədər yüksək olur.

Debitor borcların təhlili zamanı onun tərkibində olan şübhəli borcların olmasına da diqqət yetirmək lazımdır. Debitor borcların tərkibində şübhəli borcların payı (\mathcal{S}_{db}) aşağıdakı formula ilə hesablanır:

$$\mathcal{S}_{db} = \frac{\mathcal{S}_b}{db} \times 100$$

burada, \mathcal{S}_b – şübhəli borcları göstərir. Bu göstərici debitor borcların «keyfiyyətini» xarakterizə edir. Onun artım meyli likvidliyin aşağı düşdüyünü göstərir.

Debitor borcların idarə edilməsi üçün bir sıra ümumi tövsiyələr vermək olar.

1. Alıcılarla hesablaşmaların vəziyyətinə nəzarət etmək;
2. Riskin azaldılması məqsədilə bir və yaxud bir neçə daha iri alıcının ödəməməsini mümkün qədər geniş istehlakçı dairəsinə malik olması;
3. Debitor və kreditor borcların nisbətinə nəzarət edilməsi; Belə ki, debitor borcların yüklənməsi müəssisənin maliyyə sabitliyinə müəyyən təhlükə yaradır və uzunmüddətli əlavə maliyyə nəticələrinin cəlb olunmasına səbəb olur;
4. Uzun müddətli ödəmə zamanı güzəşt verilməsi üsulundan istifadə olunmalı.

III Fəsil. Təşkilatların aktivlərinin maliyyələşmə mənbələrinin təhlili metodikası və onun təkmilləşdirilməsi

3.1. Təşkilatlarının aktivlərinin maliyyələşmə mənbələrinin ümumi qiymətlən-dirilməsi

Təsərrüfat subyektinin maliyyə vəziyyətini xarakterizə edən ən mühüm amil dövriyyə vəsaitinin mövcudluğudur. Təşkilatın dövriyyə vəsaitləri özlərinin sərəncamında olur və onlar həmin vəsaitdən düzgün və səmərəli istifadə olunması üçün tam məsuliyyət daşıyırlar. Xüsusi dövriyyə vəsaitinin mövcudluğu və saxlanması, xüsusi və borc dövriyyə vəsaiti arasındakı nisbət müəssisənin maliyyə sabitliyinin səviyyəsini, onun maliyyə bazarında vəziyyətini, qiymətli kağızlar buraxılışı və əlavə maliyyə resurslarının səfərbər edilməsi imkanını xarakterizə edir.

Dövriyyə vəsaitlərinin təşkilinin mühüm prinsiplərindən biri onların yaranma mənbələrinə görə təsnifləşdirilməsidir. Təşkilatın dövriyyə vəsaitləri müxtəlif mənbələr hesabına formalaşır ki, onları üç qrupa bölmək olar: 1) xüsusi dövriyyə vəsaitləri və onlara bərabər tutulan dövriyyə vəsaitləri; 2) borc vəsaitləri; 3) cəlb edilmiş vəsaitlər.

Təşkilatın vəsait mənbələrinin strukturunun (xüsusi və borc vəsaitləri) qiymətləndirilməsi mühasibat informasiyasının həm daxili və həm də xarici istifadəçiləri tərəfindən aparılır. Vəsait mənbələrinin strukturunun daxili təhlili təşkilatın fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsinin alternativ variantını qiymətləndirilməsi ilə əlaqədardır. Bu zaman seçilmənin əsas meyarı borc vəsaitlərinin cəlb olunması şəraiti, onların “qiyməti”, risk dərəcəsi, istifadənin mümkün istiqamətləri və i.a. hesab edilir. Xüsusi vəsait mənbələrinin payının azalması riski gücləndirir (artırır).

Təşkilatın vəsait mənbələrinin strukturunun qiymətləndirilməsi mühasibat informasiyasının həm daxili və həm də xarici istifadəçilərin tərəfindən aparılır. Xarici istifadəçilər (banklar, investorlar, kreditorlar) saziş bağla yan zaman maliyyə riski nöqteyi-nəzərincə müəssisənin ümumi vəsait mənbəyi məbləğinin

tərkibində xüsusi vəsait mənbəyinin payının dəyişməsinə qiymətləndirirlər. Xüsusi vəsait mənbələrinin payının azalması riski gücləndirir (artırır).

Əmlakın mənbələrinin strukturunun daxili təhlili müəssisənin fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsinin alternativ variantını qiymətləndirilməsi ilə əlaqədardır. Bu zaman seçilmənin əsas meyarı borc vəsaitinin cəlb olunması şəraiti, onların «qiyməti», risk dərəcəsi, istifadənin mümkün istiqamətləri və i.a. hesab edilir.

Ümumi halda təşkilati-hüquqi formasından və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq hər hansı müəssisənin əmlakının formalaşması mənbələrinin xüsusi və borc vəsaitləri təşkil edir.

Ümumi olaraq təşkilatın xüsusi vəsait mənbələrinin həcminə dair informasiyalar balansın passivinin birinci bölməsində göstərilir. Onlara birinci növbədə aşağıdakılar aid edilir:

1. Nominal (nizamnamə) kapitalı – təşkilat yaradılarkən dəyər ifadəsində onun əmlakına təsisçilər tərəfindən qoyulan vəsaitlərin məcmusunu əks etdirir. Nizamnamə kapitalının həcmi təsis sənədləri ilə nizama salınır və təsisçi sənədlərində müvafiq dəyişmələrin aparılması yalnız kommərsiya təşkilatının təsisçilərinin qərarlarına əsasən dəyişdirilə bilər;

2. Kapital ehtiyatları – qanunvericiliyə müvafiq olaraq mənfəətdən ayırmalar yolu ilə müəssisə tərəfindən yaradılan xüsusi vəsait mənbəyidir. Ehtiyat fondunun ciddi məqsədli təyinatı vardır. Bu fond vəsaiti hesabat işinin mənfəəti olmadıqda yaxud çatışmadıqda iştirakçıların gəlirlərinin örtülməsinə, hesabat ilində kommərsiya təşkilatının zərərlərinin örtülməsinə istifadə edilir və i.a.

3. Bölüşdürülməmiş mənfəət– hesabat tərtib olunan tarixə kommərsiya təşkilatının bölüşdürülməmiş xalis mənfəətinin hissəsi;

Dövriyyə vəsaitinin yaradılmasının daxili mənbəyinin mühüm elementlərindən biri sabit passivlərdir. Həmin vəsaitlər müəssisəyə aid deyildir, onun maliyyə planında nəzərə alınmır. Həmin vəsaitlərin mövcudluğu sabit xarakter daşdığından xüsusi vəsaitlərə bərabər tutulur. Sabit passivlər müəyyən hədlər daxilində müəssisənin və müəssisənin öz vəsaitlərinə bərabər tutulur.

Belə vəsaitlər onların minimal qalığı məbləğində dövriyyə vəsaitlərinin formalaşdırılması mənbəyinə qismində çıxış edir. Bura minimal, aydan aya keçən müəssisənin işçilərinə əməyin ödənişi üzrə borclar, gələcək xərclərin (işçilərin məzuniyyəti, təmir işləri, ilin sonunda mükafatlandırma ilə əldəqədar xərclər) ödənilməsi üzrə ehtiyatlar, büdcəyə və qeyri büdcəyə minimal, aydan aya keçən borclar, elektrik enerjisi üzrə cari xərclər, telefon - rabitə xərcləri, məhsula görə qabaqcadan ödəniş formasında alınmış məbləq, qaytarılan taralara görə alıcıların behləri üzrə vəsaitlər və və s. aid edilir. Bu vəsaitlər formal olaraq müəssisənin olmasa da hesablaşmaların müasir sistemində görə daim müəssisənin sərəncamında olur və müəssisə tərəfindən dövriyyə vəsaitlərinə olan tələbatın ödənilməsi məqsədi ilə istifadə edilir.

Dövriyyə vəsaitlərinin formalaşması üçün kreditlərin cəlb olunmasının məqsədi mövsümi istehsal prosesi ilə əlaqədar mövsümi xammal ehtiyatlarının, materialların və xərclərin kreditləşdirilməsi, xüsusi dövriyyə vəsaitlərinin çatışmazlığının müvəqqəti tamamlanması, hesablaşmaların aparılmasıdır. Müasir şəraitdə borc vəsaitləri dövriyyə kapitalının formalaşması mənbələrinin tərkibində mühüm və perspektiv əhəmiyyət kəsb edir. Borc vəsaitləri müəssisənin vəsaitlərə müvəqqəti əlavə tələbatını ödəyirlər. Sözü gedən vəsaitlərə hər şeydən əvvəl, qısamüddətli bank kreditləri, kommersiya kreditləri, investisiya vergi krediti, borclar, işçilərin investisiya payları addır.

Öhdəliklərin (cəlb edilmiş vəsaitlərin) tərkibi və dinamikasına dair məlumatlar balansın dördüncü və beşinci bölməsində əks etdirilir. Onlara aşağıdakılar aid edilir:

1. Uzunmüddətli öhdəliklər:
 - uzunmüddətli faiz xərcləri yaradan öhdəliklər;
 - uzunmüddətli qiymətləndirilmiş öhdəliklər;
 - təxirə salınmış vergi öhdəlikləri;
 - uzunmüddətli kreditor borcları;
 - uzunmüddətli kreditor borcları;

- sair uzunmüddətli öhdəliklər;
- 2. Qısamüddətli öhdəliklər:
 - qısamüddətli faiz xərcləri yaradan öhdəliklər;
 - qısamüddətli qiymətləndirilmiş öhdəliklər;
 - vergi və sair məcburi ödənişlər üzrə öhdəliklər;
 - kreditor borcları;
 - sair qısamüddətli öhdəliklər;

Müəssisənin dövriyyə vəsaitlərinə ümumi tələbinin azaldılması və onlardan istifadənin səmərəliliyinin stimullaşdırılması üçün cəlb edilmiş vəsaitlərdən istifadə olunması məqsədə uyğundur. Borc vəsaitləri əsasən qısamüddətli kreditlərdən ibarətdir ki, onların köməkliyi ilə müəssisələrin dövriyyə vəsaitlərinə müvəqqəti əlavə tələb ödənilir. Buna görə də bank kreditləri dövriyyə vəsaitlərinin formalaşmasının ikinci mühüm mənbəyi hesab olunur.

Xüsusi, borc və cəlb olunmuş vəsait mənbələri arasında düzgün nisbətənin yaradılması müəssisənin maliyyə vəziyyətinin möhkəmləndirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Cari kapitala tələbatı üç metodla müəyyən etmək olar.

1. Analitik (təcrübə–statistik) metod ondan ibarətdir ki, Cari kapitalına tələbat bir neçə il üzrə (3–5 il) hesablanır və orta kəmiyyətə çatdırılır.

Hesablamalar qarşılıqlı əlaqəyə əsasən aparılır.

$$T^{\text{döv}} = E + \text{ƏDV} + D^{\text{b}} - K^{\text{b}}$$

burada, $T^{\text{döv}}$ – Cari kapitalına tələbatı; E – ehtiyatı; ƏDV – əlavə dəyər vergisi; D^{b} – debitor borcları; K^{b} – kreditor borclarını göstərir.

2. Ehtiyat normalarının və cari aktivlərin hər bir elementi üzrə (istehsal ehtiyatları, hazır məhsul) günlük dövriyyənin müəyyən edilməsində birbaşa hesablaşma metodundan istifadə olunur. Bu metodla gözlənilən bitməmiş istehsal, gözlənilən debitor borcları, lazımı pul vəsaitləri və qiymətli kağızlar müəyyən edilir. Daha sonra isə cari kapitala olan ümumi tələbat hesablanır.

3. Birbaşa hesablaşma metodu vasitəsilə alınmış nəticələr də istifadə edilməklə istehsalın həcmnin gözlənilən dinamikasına uyğun olması üçün korrekte (düzəliş) edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, müəssisə xüsusi və borc vəsaiti mənbələri hesabına əsas dövriyyə vəsaiti və qeyri-maddi aktivlər əldə edə bilər. Onları əvvəlcədən qiymətləndirmək üçün balansın passivinin məlumatları əsasında analitik cədvəl tərtib edilir.

Cədvəl 3.1

Təşkilatın xüsusi və borc vəsaitlərinin qiymətləndirilməsi

Vəsaitlərin mənbələri	İlin əvvəlinə		İlin sonuna		Hesabat dövrü ərzində dəyişmə	
	məbləğ, mann.	xüsusi çəkisi, %-lə	məbləğ, mann.	xüsusi çəkisi, %-lə	məbləğ, mann.	xüsusi çəkisi, %-lə
A	1	2	3	4	5	6
I. Cəmi mənbələr	3145156	100	5398618	100	+2253462	+71,6
o cümlədən kapital	3109954	98,8	2953040	54,7	-156914	-5
a) Nizamnamə kapitalı	3097591	99,6	2900685	98,2	-196906	-6,3
b) Ehtiyat kapitalı	---	---	1123	0,2	+8360	+100
c) Sosial təyinatlı fondlar	11942	0,3	---	0,1	-10819	-90,5
d) Şübhəli borclar üzrə ehtiyatlar	---	---	2770	---	---	---
e) Qarşıdakı xərclər və ödəmələr üçün ehtiyatlar	367	0,1	102	0,1	+2403	+654,8
f) Məqsədli maliyyələşmələr və ayırmalar	54	---	---	---	+48	+88,9
g) İcarə öhdəlikləri	---	---	---	---	---	---
h) Təsisçilərlə hesablaşmalar	---	---	40000	---	---	---
i) Bölüşdürülməmiş mənfəət	---	---	2445578	1,4	+40000	---
II. Öhdəliklər	35202	1,2	884096	45,3	+2410376	+6847
1. Uzunmüddətli maliyyə öhdəlikləri	---	---	884096	36,2	+884036	---
a) Uzunmüddətli bank kreditləri	---	---	---	100	+884096	---
b) Uzunmüddətli borclar	---	---	1561482	---	---	---
2. Qısamüddətli maliyyə öhdəlikləri	35202	100	---	63,8	+1528280	+4335
a) Qısamüddətli borclar	11169	31,7	---	---	-11169	-100
b) İşçilər üçün bank kreditləri	---	---	14715	---	---	---
3. Qısamüddətli bank kreditləri	295	0,8	1546767	0,9	+14420	+4888

Cədvəlin məlumatlarından görüldüyü kimi, mənbələrin ümumi artımı 2253462 manat yaxud 71,6% artmışdır. Bu artım cəlb edilmiş mənbələrin artması hesabına alınmışdır. Belə ki, cəlb edilmiş vəsait mənbələri təqdim olunan işin əvvəlinə nisbətən işin sonunda 68,5 dəfə artmışdır, xüsusi mənbələri isə nizamnamə kapitalı və sosial təyinatlı fondlar hesabına 5% azalmışdır. Həmin dövr ərzində nizamnamə kapitalı 196906 manat və ya 6,3% sosial təyinatlı fondlar isə 10819 manat və ya 80,5% azalmışdır.

Ümumiyyətlə təhlil aparılan dövrün axırına mənbələrin quruluşunda mühüm dəyişiklər baş vermişdir. Belə ki, ilin əvvəlinə xüsusi vəsait mənbələri 98,8% təşkil edirdisə, ilin sonuna bu göstərici azalaraq 54,7% təşkil etmiş cəlb edilmiş mənbələr isə ilin əvvəlindəki 1,2%-dən ilin sonuna 45,3%-ə qədər artmışdır. Bununla yanaşı uzunmüddətli bank kreditləri 984096 min manat və əsasən də kreditor borcları 64,1% artmışdır. Borc vəsaitlərinin bu cür artımı borc iqtisadiyyatının formalaşması şəraitində təşkilatın işini göstərir. Belə ki, dövlət müəssisələrinin bazar münasibətlərinin başlanğıcı prosesində vəsait mənbələrinin yalnız belə strukturun təhlil apardığımız təşkilatın ilin əvvəlinə olan strukturu kimi ola bilər.

Bazar münasibətləri şəraitində fəaliyyəti göstərən müəssisələr üçün maliyyə vəziyyətini kifayət qədər sabitliyin təmin edən göstərici investorların və kreditorların gözündə xeyli vəsait mənbələrinin ümumi vəsait mənbəyi məbləğinin tərkibində 60% səviyyəsində normal vəziyyət hesab edilir.

Vəsait mənbələrinin strukturunu xarakterizə edən əsas göstəricilərə aşağıdakılar aid edilir:

$$1. \text{ Müstəqillik əmsalı} = \frac{\text{Xüsusi vəsait mənbələri}}{\text{Balans valyutası}} \times 100.$$

Xüsusi vəsait mənbələrinin ümumi balans valyutası məbləğinə müstəqillik əmsalı adlandırılır. Tədqiqat apardığımız müəssisədə bu əmsal ilin əvvəlinə 0,988 və ya 98,8 (3109954:3145156) ilin sonuna isə 0,547 və ya 54,7% (2953040:5398618) təşkil etmişdir. Bu əmsal həm investorlar və həm də kreditor

müəssisəsinin ümumi əmlakının dəyərində mülkiyyətçilərin qoyduqları vəsaitlərin payını xarakterizə edir.

Təhlil etdiyimiz dövrdə cəlb edilmiş vəsait mənbələri isə ilin əvvəlində 1,2%, ilin sonunda isə 45,3% təşkil etmişdir. Beləliklə, buradan belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, təhlil apardığımız təşkilatın əmlakının böyük hissəsi xüsusi vəsait mənbələri hesabına formalaşmışdır.

Bazar münasibətləri inkişaf etmiş ölkələrin çoxunda hesab edirlər ki, əgər bu əmsal 50%-ə bərabər olarsa, yaxud ondan yüksək olarsa kreditorların riski minimuma bərabər olar. Bu isə o deməkdir ki, xüsusi vəsait hesabına formalaşan əmlakın yarsını satmaqla müəssisə öz borc öhdəliyini ödəyə bilər.

$$2. \text{ Maliyyə sabitliyi əmsalı} = \frac{\text{Xüsusi mənbələr} + \text{Uzunmüddətli borc vəsaitləri}}{\text{Balans valyutası}} \times 100 .$$

Bu əmsalın qiyməti ilə maliyyələşmə məbləğinin xüsusi çəkisi göstərir ki, müəssisə öz fəaliyyəti prosesində onları uzun müddət istifadə edə bilər.

$$3. \text{ Maliyyələşmə əmsalı} = \frac{\text{Xüsusi mənbələr}}{\text{Borc mənbələri}} \times 100 .$$

Bu əmsal xüsusi vəsait mənbələri hesabına və borc vəsaitləri hesabına təşkilatın fəaliyyətinin hansı hissəsinin maliyyələşməsini göstərir. Maliyyələşmə əmsalının vahiddən az olması vəziyyəti ödəmə qabiliyyətinin təhlükəli olduğunu sübut edir və kredit alınması mümkünlüyünün çətinləşdiyini göstərir.

Nəzərdən keçirilən göstəricilər üçün göstərilən qiymət tam mənada başa düşülməsi və dərhal qarşısı alınmalıdır. Bir sıra hallarda xüsusi vəsait mənbələrinin payı ümumi mənbə məbləğinin yarısından az da ola bilər. Buna baxmayaraq belə müəssisələr maliyyə sabitliyini kifayət dərəcədə saxlaya bilərlər. Bu birinci növbədə aktivlərin dövriyyə sürəti yüksək olan mümkün hallar vasitəsilə tədarük olunan və satılan məhsullara tələb və təklifin sabit olduğunu və daimi xərclərin aşağı səviyyədə olmasını xarakterizə edən müəssisələrin fəaliyyətinə aid edimlər. Eyni zamanda məqsədli təyinatlı aktivlərin xüsusi çəkisi yüksək olan, vəsaitlərin

dövriyyəsi uzun müddətli olan kapital tutumlu müəssisələrdə borc vəsaitlərinin payı 40-50% olduqda onlar üçün maliyyə sabitliyi təhlükəli ola bilər.

Təşkilatın əmlakının mənbələrinin strukturunu qiymətləndirən zaman onların aktivlərdə yerləşməsi üsuluna xüsusi diqqət yetirməlidir. Bununla da aktiv və passivlərin təhlilinin ayrılmaz əlaqəsi meydana çıxır. Məlumdur ki, bizim müəssisələrdə onun əmlakının ümumi həcmi artaran istifadə olunmayan əsas və dövriyyə vəsaitləri yığılıb qalmışdır. Göstərilən vəziyyətin mənfə nəticəsinə dövriyyədən yayındırılmış vəsaitlərin örtülməsi üçün əlavə maliyyələşmə məbləğinə tələbatın artması aid edilir. Bir haldakı təşkilatın xüsusi vəsaitləri məhduddur, deməli fəaliyyətin əlavə maliyyələşmə məbləğlərini bir qayda olaraq bahalı bank kreditləri təşkil edir.

Təhlil apardığımız təşkilatda xüsusi və borc vəsaitlərinin nisbəti ilin əvvəlində 88,3 (3109954:35202) olmuşdursa, ilin sonunda bu nisbət 1,12 (2953040:2445578) olmuşdur. İlk baxışda təşkilatın kifayət dərəcədə yüksək maliyyə sabitliyinə və onun kreditorları üçün məhdud riskə malik olmasına dair fikir söyləməyə imkan verir.

Lakin biz əvvəllər sübut etdik ki, təşkilatın həqiqi maliyyə vəziyyəti heç də sabit deyildir. Həqiqətən də ümumi mənbələrin tərkibində xüsusi mənbələrin xüsusi çəkisi xeyli yüksəkdir. Lakin müəssisə əmlakının vəziyyətinin təhlili göstərdi ki, vəsait qoyuluşunun çox hissəsi çətin reallaşan aktivlərə qoyulmuşdur. Bu da təşkilatın ödəniş qabiliyyətinə real təhlükə yaradır. Beləliklə, biz bir daha inandıq ki, maliyyə vəziyyətini təhlil etdiyimiz birinci növbədə çıxardığı nəticənin vəsaiti qoyuluşunun istiqamətini aşkara çıxaran analitik uçot məlumatlarına əsasən qurmalıdır.

3.2. Uzunmüddətli aktivlərin maliyyələşmə mənbələrinin təhlili

Müəssisədə baş verən formalaşma prosesi və passivlərin dəyişməsinə daha dərin başa düşmək üçün müxtəlif istiqamətlər üzrə müəssisə vəsaitlərinin və mənbələrinin müqayisəli təhlilini daxil etməklə onları daha dəqiq öyrənmək zəruri

hesab olunur. Təşkilatın aktiv və passivinin müqayisə olunmasını öyrənmək dövr ərzində maliyyə siyasətinin effektivliyi haqqında nəticə çıxarmağa imkan verir. Bu məsələni həll etmək üçün uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlərin müxtəlif dərəcədə detallaşdırılmasının, dövriyyə aktivlərinin mənbələrinin, cari təsərrüfat fəaliyyətinin, daxili və xarici investisiyaların və i.a. öyrənilməsi məqsədəuyğun hesab edilir.

Uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlərin mənbələrinin təhlilini aparkən bir qayda olaraq uzunmüddətli bank kreditləri, borclar, xüsusi mənbələri nəzərdə tutmaq lazımdır. Bununla belə burada məqsədli təyinat prinsipinə əməl olunur, yəni bəzi aktivlərin birtülməsi müəyyən mənbələrlə həyata keçirilir. Bu əsasən dövlət müəssisələri üçün xarakterikdir. Lakin, uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlərin maliyyələşdirilməsi halı digər mənbələr hesabına da, məsələn, qısamüddətli bank kreditləri, borclar və i.a. hesabına praktiki olaraq mümkündür. Təhlili aparmaq üçün aşağıdakı formada cədvəl tərtib edilir.

Cədvəl 3.2

Uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlərin mənbələrinin təhlili (man.)

Uzunmüddətli və qeyri maddi aktivlər	İlin əvvəlinə	İlin sonuna	Uzunmüddətli və qeyri maddi aktivlərin örtül-mənbələri	İlin əvvəlinə	İlin sonuna	Hesabat dövründə dəyişmişdir
A	1	2	B	1	2	3
Bina, tikili və avadanlıqlar	1588165	2095615	Uzunmüddətli öhdəliklər	-	884096	+884096
Qeyri maddi aktivlər	50	94	Yekun vəsaitlərin mənbələri (Kapital bölməsinin yekunu)	3109954	2953040	-156914
Uzunmüddətli aktivlərin yekunu	1588215	+507494	Uzunmüddətli aktivlərin örtülməsinə istifadə olunan	1588215	1121161	-376602
			Yekunu (sət.1+sət.2)	1588215	2095709	+507994
			Cari aktivlərin			

			örtülmesine aid olunan ümumi məbləğ (sət.2-sət.2.1)	1521739	174127	+219688
--	--	--	--	---------	--------	---------

Xüsusi mənbələr məbləği və uzunmüddətli maliyyə öhdəlikləri perlant kapital hesab olunur. Təhlil edilən müəssisədə hesabat ilində xüsusi mənbələrin məbləği ilin əvvəlində 3109954 manat, ilin sonunda 3837136 min manat (884096+2953040) olmuşdur. Yəni ilin əvvəlinə nisbətən ilin sonunda 127182 manat yaxud 23,4% artmışdır.

Cədvəlin məlumatlarından görünür ki, uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlər tamamilə xüsusi vəsait hesabına örtülmüşdür, ilin sonuna onlar yalnız xüsusi vəsait mənbələri hesabına 57,8% ($2095709-884096=1211613:2095709 \times 100$) örtülmüşdür. Ona görə də, müəssisə təhlil olunan dövr ərzində 884096 min manat uzunmüddətli bank krediti cəlb etmişdir.

Bu yalnız əvvəlcədən olan nəticədir. Bu nəticə mənbələrin və dövriyyə aktivlərinin daha ətraflı təhlil olunması nəticəsində dərinləşdirilə bilər və hətta həmin nəticənin düzgün olmaması sübut oluna bilər.

Cari aktivlər xüsusi dövriyyə vəsaitləri hesabına ilin əvvəlinə 97,7% ($3109954-1588215=1521739 \times 100:1556941$), ilin sonunda isə 52,7% ($2953040-1211613=1741427 \times 100:3302909$) örtülmüşdür. İlin sonuna olan belə bir vəziyyət cari aktivlərin qalığının artımı hesabına baş vermişdir.

Əgər lazım olarsa, uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlərin ayrı-ayrı növlərinin örtülmə mənbələrini daha ətraflı öyrənmək olar. Analitik cədvəldə uzunmüddətli aktivlərin xüsusi vəsait mənbələri və borc vəsaiti mənbələri hesabına formalaşmasına görə ayırmaq məqsədəuyğun sayılır. Bir qayda olaraq borc vəsaiti mənbələri hesabına başa çatdırılmayan kapital qoyuluşları, quraşdırılmamış avadanlıqlar, xüsusi vəsait mənbələri hesabına isə əsas vəsaitlər, uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları qeyri-maddi aktivlər örtülür.

Laki niş təcrübəsində kənarlaşmalar da olur. Təhlil apardığımız müəssisədə yuxarıda qeyd edilən informasiyalar 3.3 sayılı cədvəldə göstərilir.

Cədvəl 3.3

**Uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlərin onların örtülməsi mənbələri ilə
uyğunluğunun təhlili**

Uzunmüddətli aktivlər	İlin əvvəlinə	İlin sonuna	Hesabat dövründə dəyişmişdir,	Uzunmüddətli aktivlərin örtülmə mənbələri	İlin əvvəlinə	İlin sonuna	Hesabat dövründə dəyişmişdir
A	1	2	3	B	1	2	3
1.Başa çatmamış kapital qoyuluşları	1467	48665	+47198	1.Uzunmüddətli öhdəliklər, cəmi	---	884096	+884096
2. Quraşdırılmış avadanlıqlar	31	695	+664	2.Bank krediti	---	884096	+884096
3.Yekunu (sət.1+sət.2)	1498	49360	+47862	3.Borclar	---	---	---
4.Bina, tikili və avadanlıqlar	1585020	2035145	+450125	Uzunmüddətli aktivlərin örtülməsi üçün istifadə olunur	588215	211613	- 376602
5.Uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları	1047	7110	+6063	Cəmi (sət.8+sət.2)	1588215	2979805	+1391590
6.Qeyri maddi aktivlər	50	94	+44				
7.Yekunu (sət.4+sət.5+sət.6)	586117	2042349	+1456232				
8.Cəmi	1588215	2095709	+507494				

Cədvəldən görüldüyü kimi, tədqiqat aparılan dövrün sonuna təşkilatın uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlərin örtülməsi üçün istifadə olunan xüsusi vəsait mənbələri yalnız 57,8% ($1211613 \times 100 : 2095709$), uzunmüddətli borc vəsaitləri isə 42,2% ($884096 \times 100 : 2095709$) təşkil edir. Onda göstərmək lazımdır ki, uzun müddətli kreditin məqsədli təyinatı başa çatdırılmayan kapital qoyuluşları

və quraşdırılmayan kapital avadanlıqları, digər uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlərin və cari aktivlərin örtülməsi mənbəyini təşkil edir.

Göstərilən məlumatlar üzrə son nəticə çıxarmaq olmaz. Ona görə ki, əvvəlki illərin əsas vəsaitlərinin və uzunmüddətli maliyyə qoyuluşlarının hansı mənbələr hesabına formalaşmasını nəzərə almaq lazımdır. Bunun üçün bu məqsədlərə görə istiqamətləndirilmiş xüsusi vəsait mənbələrinin hərtərəfli, dəqiq öyrənilməsi məqsədəuyğun sayılır. Bu da istifadə olunan informasiyaları 85, 86, 88, 89, 96 sayılı hesablarda üzrə analitik uçot məlumatlarını cəlb etmək yolu ilə genişləndirməklə uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlərin əldə olunması mənbələrinin dəqiq müəyyən olunmasına və düzgün nəticə çıxarmağa və ümumiləşdirməyə imkan yaradır.

3.3. Cari aktivlərin maliyyələşmə mənbələrinin təhlili

Xüsusi mənbələrin təhlilinə balans və onun şifrinin məlumatları üzrə onların tərkibi və strukturunun qiymətləndirilməsi ilə başlamaq məqsədəuyğun sayılır. Tədqiqat göstərir ki, təhlil apardığımız müəssisədə nihamnamə kapitalı xüsusi vəsait mənbələrinin tərkibində ilin əvvəlində 99,6%, ilin sonunda isə 98,2%, xüsusi təyinatlı fondlar müvafiq olaraq 0,4% və 0.04% təşkil etmişdir. Bölüşdürülməmiş mənfəət ehtiyat fondları, qarşıdakı xərclər və ödəmələr üçün ehtiyatlar ilin əvvəlində olmamış, ilin sonunda isə bölüşdürülməmiş mənfəət məbləği 1,4%, qalanları isə 0,36% təşkil etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, xüsusi mənbələrin belə strukturu «Bölüşdürülməmiş mənfəət» və xüsusi təyinatlı fondlar maddəsi üzrə əks etdirilən məbləğ həddindən artıq azdır. Balansın passivində əks etdirilən bu göstəricilər müəssisə fəaliyyətinin nəticələrini göstərir və özünün fəaliyyəti dövrü ərzində nələrə nail olduğunu sübut edir.

Təhlilin ən vacib aparılma istiqaməti cari aktivlərin maliyyələşmə mənbələrinin öyrənilməsindən ibarətdir. Təhlili aparmaq üçün mühasibat balansı və əvvəlki hesablamların məlumatlarından istifadə edilir və onlara əsasən aşağıdakı formada cədvəl tərtib edilir (bax cədvəl 3.4).

Cədvəl 3.4

Xüsusi dövriyyə vəsaitlərinin dəyişməsinə təsir göstərən amillərin təhlili

Amillər	Amillərin təsirinin hesablanması	Amillərin təsir səviyyəsi, man.
A	1	2
1. Xüsusi mənbələrin dəyişməsi	2953040-3109954	-156914
1.1. Nizamnamə kapitalının dəyişməsi	2900685-3097591	-196906
1.2. Ehtiyat fondunun dəyişməsi	8360-0	+8360
1.3. Sosial təyinatlı fondların dəyişməsi	1123-11942	-10819
1.4. Qarşıdakı xərclərin və ödəmələrin dəyişməsi	2770-367	+2403
1.5. Məqsədli maliyyələşmə və daxil olmaların dəyişməsi	102-54	+48
1.6. Bölişdürülməmiş mənfəət məbləğinin dəyişməsi	40000-0	+40000
2. Uzunmüddətli maliyyə öhdəliyi məbləğinin dəyişməsi	884096-0	+884096
2.1. Uzunmüddətli kredit məbləğinin dəyişməsi	884096-0	+884096
2.2. Uzunmüddətli borc məbləğinin dəyişməsi	-	-
3. Parmanent kapitalın dəyişməsi (sət.1+sət.2)	3837136-3109954	+727182
4. Uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlərin dəyərinin dəyişməsi	2095709-1588215	+507494
4.1. Əsas fondların dəyişməsi	2035145-1585020	+450125
4.2. Uzunmüddətli icarəyə götürülmüş vəsaitlərin dəyişməsi	-	-
4.3. Uzunmüddətli maliyyə qoyuluşlarının dəyişməsi	7110-1047	+6063
4.4. Quraşdırılan avadanlıqların dəyərinin dəyişməsi	4695-631	+4064
4.5. Başa çatdırılmamış kapital qoyuluşunun dəyişməsi	48665-1467	+471968
4.6. təsisçilərlə hesablaşmaların dəyişməsi	-	-
4.7. Sair uzunmüddətli aktivlərin dəyişməsi	-	-
4.8. Qeyri-maddi aktivlərin dəyişməsi	94-50	+44
Yekunu	1741427-1521739	+219688

Cədvəlin məlumatlarından dövriyyə vəsaitlərinin formalaşmasında xüsusi mənbələrin payının aşağı daha çox düşməsi haqqında əvvəllər çıxarılmış nəticənin

düzgünlüyünü sübut edir. Əgər ilin əvvəlində dövriyyə vəsaitlərinin formalaşmasında xüsusi mənbələrin payı 97,7%-ə (1521739x100:1550941) bərabər olmuşdursa, ilin sonunda bu göstərici yalnız 52,7% (1741427x100:3302909) təşkil etmişdir. Çatışmayan mənbə kimi əsasən kreditor borcları olmaqla qısamüddətli maliyyə öhdəlikləri ilin əvvəlində 35202 min manat məbləğində, ilin sonunda isə 1561482 min manat məbləğində yaxud ilin əvvəlinə nisbətən ilin sonunda 44,36 dəfə çox qısamüddətli maliyyə öhdəlikləri cəlb edilmişdir.

Beləliklə, ilin sonunda xüsusi mənbələrin (1744127) və qısamüddətli cəlb edilmiş vəsait məbləğinin (1561487), ümumi məbləği 3302909 manat təşkil etmişdir, yaxud da cari aktivlərin örtülməsi mənbələri ilin sonunda ilin əvvəlinə nisbətən 1745968 manat və ya 112,1% artmışdır. Uzunmüddətli fəaliyyət göstərən müəssisədə dövriyyə aktivlərinin maliyyələşdirilməsi üçün nizamnamə kapitalından da istifadə edilə bilər.

Bu nizamnamə kapitalının başlanğıcda əsas vəsaitlərə qoyulduğu hallarda və həmin əsas vəsaitlər tamamilə köhnəldiyi və ləğv olunduğu və yeni əsas vəsaitlər uzunmüddətli kerditlər və mənfəət hesabına əldə olduğu hallarda mümkün olur. Dövriyyə vəsaitlərini maliyyələşdirən nizamnamə kapitalının məbləği nizamnamə kapitalının məbləği ilə uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlərə qoyulan xüsusi vəsait mənbəyi məbləği arasındakı fərq kimi müəyyən edilə bilər. Tədqiqat apardığımız müəssisədə ilin əvvəlinə bu göstərici 1509376 manat (3097591-1588715) ilin sonuna isə 1689072 (2900685-1211613) manat təşkil etmişdir, yaxud nizamnamə kapitalından dövriyyə vəsaitlərini maliyyələşdirmək üçün ilin əvvəlinə nisbətən ilin sonunda 173696 manat (1683072-1509376) yaxud 11,9% çox vəsait istifadə olunmuşdur.

Bir haldakı maliyyə vəziyyətinin sabitliyi üçün xüsusi dövriyyə vəsaitinin mövcudluğunu və onların dəyişməsi böyük əhəmiyyətə malikdir, onda onları əmələ gətirən amillərin öyrənilməsi məqsədəuyğun hesab edilir.

Cədvəldən görüldüyü kimi, xüsusi dövriyyə vəsaitinin dəyişməsinə xüsusi mənbələrin dəyişməsi 156914 manat, o cümlədən nizamnamə kapitalının də-

yişməsi 10819 manat mənfi təsir göstərmişdir. Ehtiyat fondunun dəyişməsi isə 8360 min manat, qarşıdakı xərclərin və ödəmələrin dəyişməsi 2403 manat, bölüşdürülməmiş mənfəət məbləğinin dəyişməsi isə 40000 manat müsbət təsir göstərmişdir. Ümumiyyətlə isə parmanent kapitalın dəyişməsi isə 727182 manat və ya 23,4% artmış, yəni müsbət təsir göstərmişdir.

Beləliklə, tədqiqat göstərir ki, dövriyyə aktivlərinin örtülməsi üçün istifadə olunan xüsusi vəsait mənbələrinin ilin əvvəlinə nisbətən ilin sonunda 219688 min manat yaxud 14,4% artması müsbət təsir göstərmişdir.

Kreditor borclara mallar, iş və xidmətlərə görə verilmiş veksellər və avanslar üzrə, büdcə sosial sığorta və təminat, əmlak və şəxsi sığorta üzrə əməyin ödənilməsi üzrə, sair kreditorlarla, büdcədən kənar ödənişlər üzrə hesablaşmalar aid edilir. Buk imi borcları ilin əvvəlinə nisbətən ilin sonuna artması mənfi, azalması isə müsbət hal kimi qiymətləndirilir. Ümumi dövriyyə kapitalının formalaşmasından kreditor borcların payının üstünlük təşkil etdiyini nəzərə alaraq onun tərkibi və strukturunu, ondan baş verən dəyişikliyin hərtərəfli aparılması məqsəduyğun sayılır.

Tədqiqatı borcların növləri və müddətləri haqqında informasiyanın düzgünlüyünə tamamilə əmin olmasıdır. Bunun üçün kontraktlar və müqavilələr diqqətlə öyrənilir və eləcə də təşkilatın borc öhdəlikləri haqqında məlumatları olan işçilərlə söhbətlər aparılır, məlumatlar üzrə hərtərəfli öyrənilir və sas kimi birbaşa istifadə olunur. Borc öhdəliklərinin ödənilməsinə dair məlumatların yazılışı diqqətlə yoxlanılır və sonra təhlil edilir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bəzən xüsusilə də kiçik müəssisələrdə borclar lazımi qədər qiymətləndirilir, yəni balansda həqiqi borc məbləği olduğundan az məbləğdə göstərilə bilər.

Tədqiqat zamanı təhlil borcların şərtlərinə, onların reallığı və tamlığı nöqtəyi-nəzərincə borc üzrə müqavilə şərtlərinə qiymət verməlidir. Bu zaman əlavə maliyyələşmə mənbələrinin cəlb olunması mümkünlüyü, resursların istifadə olunmasının məhdudluğu, müddəti və i.a. daha vacib məlumat hesab olunur.

Kreditor borcların tərkibi və strukturunu öyrənmək üçün aşağıdakı kimi cədvəl tərtib edilir (bax cədvəl 3.5).

Cədvəl 3.5

Kreditor borcların tərkibi strukturunun təhlili (man.)

Kreditorlarla hesablaşmalar	İlin əvvəlinə		İlin sonuna		Hesabat dövrü ərzində dəyişmə	
	məbləğ,	xüsusi çəkisi, %-lə	məbləğ,	xüsusi çəkisi, %-lə	məbləğ	xüsusi çəkisi, %-lə
A	1	2	3	4	5	6
1. Mallar, iş və xidmətlərə görə	---	--	1267134	81,9	+1267137	+81,9
2. Büdcədən kənar ödəmələr üzrə	---	---	30013	1,9	30013	+1,9
3. Büdcə ilə	6911	29,2	96261	6,2	+69344	-2,3
4. Sosial sığorta və təminat üzrə	1478	6,2	41394	2,7	+39916	-3,5
5. Əmək ödənişləri üzrə	4911	20,7	87248	5,7	+82337	-15
6. Sair kreditorlarla	10432	43,9	24714	1,6	+14282	-42,3
7. Törəmə (qız) müəssisələr ilə	---	---	---	---	---	---
Yekunu	23738	100	1546767	100	1523029	x

Tədqiqat göstərir ki, təhlil apardığımız təşkilatda borc məbləğləri ilin sonuna 45,3%, o cümlədən kreditor borcları 29,6% təşkil etmişdir. Ona görə də, kreditor borcların tərkib və quruluşundakı baş verən dəyişikliyi debitor borcların müqayisəli təhlil aparılması yolu ilə öyrənilməsi məqsədəuyğun sayılır.

Cədvəldən görüldüyü kimi, təhlil apardığımız təşkilatda kreditor borcların tərkibi və strukturundakı mühüm dəyişikliklər baş vermişdir.

Belə ki, əgər ilin əvvəlinə mövcud olan cəmi 2378 manatın kreditor borcların tərkibində büdcəyə olan borclar 6917 manat və ya 29,2%, sosial sığorta və təminat üzrə borclar 1478 manat və ya 6,2%, əmək ödənişi üzrə borclar 4911 manat və ya 20,7% və sair kreditorlara olan borc isə 10432 manat yaxud 43,9% təşkil edirdisə, ilin sonunda isə 1546767 manatın cəmi kreditor borcların yalnız 1267137 manatı yaxud 81,9%-i mallara, iş və xidmətlərə görə olan kreditor

borcları təşkil edir. Bununla əlaqədar olaraq kreditor borcların qalan bütün növlərinin xüsusi çəkisi aşağı düşmüşdür. Kreditor borcların strukturunun belə əhəmiyyətli dərəcədə dəyişməsinin əsas səbəbi qarşılıqlı ödənilmənin mövcud olmasıdır. Bunu kreditor və debitor borcların müqayisəli təhlilinin məlumatları da sübut edir (bax cədvəl 3.6).

Cədvəl 3.6

İlin sonuna debitor və kreditor borclarının müqayisəli təhlili (man.)

Hesablaşmalar	Debitor borcları	Kreditor borcları	Borcların yüksəlməsi	
			debitor	kreditor
A	1	2	3	4
1. Mallara, iş və xidmətlərə görə sifarişçilərlə və alıcılarla hesablaşmalar	1011018	1267137	–	256119
3. Alınmış avanslara görə hesablaşmalar	54231	–	54231	–
4. Büdcədən kənar ödənişlər üzrə hesablaşmalar	–	30013	–	30013
5. Büdcə ilə hesablaşmalar	330	96261	–	95931
6. Sosial ehtiyatlara ayırmalar üzrə hesablaşmalar	–	41394	–	41394
7. Əmək ödənişi üzrə hesablaşmalar	–	87248	–	87248
8. Sair kreditor və debitorlarla hesablaşmalar	3051	–	3051	–
9. Törəmə müəssisələrlə hesablaşmalar	22623	24714	–	2091
10. Ssudalar üzrə hesablaşmalar	2673	–	2673	–
11. Təhtəl hesab şəxslərlə hesablaşmalar	2628	–	2628	–
Yekunu	1096554	1546767	62583	512796

Cədvəldən görüldüyü kimi, ilin sonunda debitor borcları 1096554 manat, kreditor borcları 1546767 manat təşkil etmişdir. Deməli, kreditor borcları debitor borclardan 450213 manat çox olmuşdur. Qarşılıqlı ödənilməmələr göz qabağındadır. Lakin zərər vurmadan kreditor borcların debitor borclardan ümumi artımı 512796 manat təşkil edir. Öyrənilən dövr ərzində bu borcları müəssisə cəlb olunmuş mənbələr kimi istifadə etdiyi üçün belə bir vəziyyət təşkilatın maliyyə vəziyyətinin pisləşməsinə gətirib çıxarmır. Kreditor borcların təhlilini daha da detallandırmaq üçün onun ayrı-ayrı kreditorlarla hesablaşmalar üzrə analitik uçot

məlumatlarına əsasən (4, 6, 8, 10 sayılı curnal-order və cədvəllər və i.a.) aparmaq lazımdır. Təhlilin gedişatı zamanı hesabat ilində ödəmə müddəti qalan, həmçinin vaxtı uzadılmış və vaxtı keçmiş öhdəliklər ayrı-ayrılıqda seçilir. Aparılan tədqiqat göstərir ki, təşkilatın sentyabr ayının sonuna malgöndərənlərə olan kreditor borcları 640865 manat, o cümlədən vaxtı keçmiş kreditor borclar 280496 manat olmuşdur. Yüklənmiş məhsulun əvvəlcədən ödənilməsi nəticəsində 277987 manat həcmində kreditor borclar sintetik uçotda və hesabatda debitor borclar kimi əks etdirilir.

Təşkilatın gizli kreditor borcları hazırkı dövrdə əvvəlcədən ödəmə şərti ilə yayılan hallarda baş verir. Təhlil göstərir ki, 1.10.2012-ci il tarixə təşkilatın gizli kreditor borcları 172211 manatı dörd aydan çox müddətə əmələ gəlmişdir.

Tədqiqat göstərir ki, hesabat ilinin sonuna təşkilatın bir sıra maddələr üzrə vaxtı keçmiş borcların qısamüddətli ümumi kreditor öhdəliklərinin tərkibindəki xüsusi çəkisi hesabat ilinin əvvəlindəki 19%-dən ilin sonuna 28%-ə qədər artmışdır. Bundan başqa vaxtı keçmiş öhdəliklərin strukturu keçən ilə nisbətən əhəmiyyətli dərəcədə pisləşmişdir. Şübhəsiz ki, vaxtı keçmiş borclar halındakı hər hansı fakta mənfi hal kimi baxmaq lazımdır.

Bununla yanaşı hər hansı bir təşkilatın öhdəliklərinin tərkibini şərti olaraq «təcili» və «aramlı» borclara bölmək olar. Məsələn, büdcə qaşısındakı öhdəliklər hər bir müəssisə üçün «təcili» borclar, alıcılardan alınmış avanslar isə bir qayda olaraq «aramlı» borclar sayılır. Bu əlamət üzrə «təcili» borclara alınmış ssudaların üzrə bank qarşısındakı öhdəlikləri, həmçinin sosial sığorta və təminat orqanlarına olan borclar aid edilir. Bununla yanaşı göstərmək lazımdır ki, təşkilatın vaxtı keçmiş öhdəliklərinin tərkibində ilin əvvəlinə «təcili» kreditor borclarının payı 6,8%, ilin sonunda isə 22,5% artaraq 29,3% təşkil etmişdir. Bütün bunlar təşkilatın maliyyə çətinliklərinin mövcudluğuna dair nəticəni təsdiq edir.

Təşkilatın likvidliyinə kreditin verilməsi müddətində əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Verilmiş kreditin orta müddəti aşağıdakı formula ilə hesablanıla bilər:

$$\text{Kreditin müddəti} = \frac{\text{borcların orta qalığ} \times \text{dövrün uzunluğu}}{\text{Dövriyyə məbləği}}$$

Burada yekunlayıcı dövriyyə dedikdə, təhlil olunan dövr ərzində öhdəliklər hesabı üzrə (60 sayılı «Malsatan və podratçılarla hesablaşmalar» 64 sayılı «Alınmış avanslar üzrə hesablaşmalar» və s.) debet dövriyyəsinin həcmi başa düşülür.

Daha düzgün informasiya əldə etmək üçün 4 sayılı «Qısamüddətli bank kreditləri», 6 sayılı «Malgöndərənlərlə hesablaşmalar», 10 sayılı «Əməyin ödənişi üzrə hesablaşmalar» curnal-orderlərdə yaxud onları əvəz edən cədvəllərdə əks etdirilən ukreditor borcları haqqında hər ayın məlumatlarını cəlb etmək lazımdır.

Təşkilatın dövriyyəsində olan kreditor borclarından istifadənin orta uzunluğunu hesablamaq üçün aşağıdakı formuladan istifadə etmək olar:

$$\text{Kredit borclarının istifadəsinin orta uzunluğu} = \frac{\text{Kreditor borcların orta qalığı} \times \text{dövrün uzunluğu}}{\text{Kreditorlarla hesablaşmalar hesabı üzrə kredit dövriyyəsi}}$$

Təhlil zamanı kreditor borclarının tərkibi, onun əmələ gəlməsi müddəti, resurs göndərənlərə, əmək ödənişi üzrə təşkilatın öz işçi heyətilə büdcəyə, büdcədən kənar fondlara vaxtı keçmiş kreditor borcların əmələ gəlmə səbəblərini öyrənmək, vaxtı keçmiş ödəmələr üzrə ödənilən və ödəniləcək sanksiya məbləğini müəyyən etmək lazımdır. Təşkilatın maliyyə vəziyyətinin sabitliyi uzunmüddətli kreditlərin tələb olunma müddətindən asılı olduğuna görə uzunmüddətli cəlb edilmiş kreditin təhlili zamanı ona maraq artır. Eyni zamanda kreditor borcları həm də debitor borclarının örtülməsi mənbəyi kimi nəzərə alındığı üçün böyük maraq doğurur.

Təhlil aparmaq üçün aşağıdakı analitik cədvəl tərtib edilir (cədvəl 3.7).

Cədvəl 3.7**Kreditor borclarının əmələ gəlmə müddətləri üzrə təhlili**

Öhdəliklər	Keçən ildə kreditor borclarının dövriyyəsi, günlə	Hesabat ilində kreditor borclarının orta qalığı, min man.	Hesabat dövründə kreditor borclarının dövriyyəsi, min man.	Kreditor borclarının dövriyyəsi, günlə (süt.2x360 :süt.3)
A	1	2	3	4
1. Alıcılar və sifarişçilər üzrə kreditor borcları	63,1	633568	3637320	62,7
2. Büdcədən kənar ödə-nişlər üzrə	42,7	156	113469	45,2
3. Büdcə ilə	38,4	51589	529231	35,1
4. Sosial sığorta və təminat üzrə	36,2	21436	215798	35,7
5. Əmək ödənişi üzrə	41,7	46081	370446	44,8
6. Sair kreditorlar üzrə	50,3	17573	130708	48,4
Yekunu	58,0	785253	5002972	58,5

Cədvəldən görüldüyü kimi, keçən il alıcılar və sifarişçilər üzrə kreditor borclarının müəssisə dövriyyəsində istifadə olunmasının orta uzunluğu 68,5 gün olmuşdursa, hesabat ilində 5,8 gün azalaraq 62,7 gün olmuşdur. Büdcəyə olan kreditor borclarınının 3,3 gün sosial sığortaya olan kreditor borclarınının isə 5,5 gün azalmışdır. Büdcədən kənar kreditor borclarınının istifadəsinin 2,5, əmək ödənişi üzrə isə 3,1 gün arataraq, 56,5 gün olmuşdur. Ümumiyyətlə belə meyillik likvidliyin aşağı düşməsinə şərait yaratmışdır. Bu da onu göstərir ki, təşkilatın maliyyə sabitliyi cari ildə öz borcları ilə qarşılıqlı əlaqələrini hansı formada təşkil etmələrindən asılı olacaqdır.

NƏTİCƏ

Aparılmış təhlilə əsaslanaraq aşağıdakı nəticələrə gəlib və əməli təklifləri irəli sürə bilərik.

1. Hesablamalara görə, müəssisədə ilin əvvəlinə nisbətən ilin sonunda onun ümumi əmlakı 71,6% artmışdır. Ümumi əmlakın tərkibində ilin əvvəlində uzunmüddətli aktivlər 50,4%, cari aktivlər isə 49,6% təşkil etmişdir. İlin sonunda uzunmüddətli aktivlər 31,9% artmasına baxmayaraq onun xüsusi çəkisi cəmi əmlakın tərkibində yalnız 38,8% olmuş, cari aktivlər isə 112,1% artaraq cəmi əmlakın tərkibində 61,2% qədər yüksəlmişdir.

2. Təhlil olunan dövr ərzində ümumi vəsait məbləğində real aktivlər 84,4%, ilin sonunda isə mütləq məbləğinə 753247 manat (2655247-1902000) artsada, onun xüsusi çəkisi 49,2%-ə qədər azalmışdır.

Tədqiqat göstərir ki, müəssisədə əmək vəsaitlərinin təzələnməsi prosesi gedir. Belə ki, ilin sonunda əsas vəsaitlərin qalığı dəyəri 25,4% artmış, onların köhnəlmə əmsalı 0,44%-dən ilin sonunda 0,38%-ə qədər yaxud 6% aşağı düşmüşdür.

3. Cari aktivlərin tərkibində istehsal ehtiyatlarının xüsusi çəkisi ilin əvvəlindəki 19,2%-dən, ilin sonunda 9,7%-ə, gələcək dövrün xərclərinin xüsusi çəkisi 77,2%-dən, ilin sonunda 30,4%-ə qədər aşağı düşmüşdür. Onların xüsusi çəkisinin aşağı düşməsinə baxmayaraq istehsal ehtiyatları mütləq 7,5% artmış, gələcək dövrün xərcləri isə 16,6% azalmışdır.

4. Hesablamalar göstərir ki, tədqiqat apardığımız müəssisədə əgər çətin reallaşan aktivlər cəmi cari aktivlərin 83,1%-ni təşkil edirdisə, ilin sonunda bu nisbət 31,4% azalaraq 51,7% təşkil etmişdir. Eyni zamanda çətin reallaşan aktivlərin tez reallaşan aktivlərə nisbəti isə ilin əvvəlində 492,2%, ilin sonunda bu nisbət 38,5% azalaraq 107,2% təşkil etmişdir.

5. Tədqiqat göstərir ki, müəssisədə bütün debitor borcları hesabat ilinin sonunda ilin əvvəli ilə müqayisədə 1103796 manat yaxud 148,7 dəfə artmışdır. Bunu müsbət hal hesab etmək olmaz. Eyni zamanda balansın passivi üzrə təşkilatın

bütün xüsusi vəsaiti ilin əvvəlinə 3109954 manat və ilin sonuna 2953040 manat olduğunu nəzərə alsaq, ilin sonuna balans məlumatlarına görə debitor borclarının hesabına xüsusi vəsaitin 37,4%-nin müvəqqəti olaraq dövriyyədən çıxarılmasını da müsbət hal hesab etmək olmaz. Təhlil göstərir ki, tədqiq olunan ilin sonuna müəssisədə vaxtı keçmiş debitor borcların 77,6%-ni təşkil edir. Deməli, debitor borcların 77,6%-i qeyri-normal borclardır. Bundan başqa, ilin sonunda debitor borcları 1096554 manat, kreditor borcları 1546767 manat olmuşdur, yaxud kreditor borcları debitor borclarından 450213 manat yaxud 8,2 dəfə çox olmuşdur. Bu da qarşılıqlı ödəmələrin olmasını sübut edir.

6. Aparılan təhlil göstərir ki, mənbələrin ümumi artımı 2253462 manat yaxud 71,6% artmışdır. Bu artım cəlb edilmiş vəsait mənbələrinin artması hesabına olmuşdur. Belə ki, cəlb edilmiş vəsait mənbələri ilin əvvəlinə nisbətən ilin sonuna 68,5 dəfə artmışdır, xüsusi vəsait mənbələri isə 5% azalmışdır. Ümumiyyətlə, vəsait mənbələrinin quruluşunda mühüm dəyişikliklər baş vermişdir. Belə ki, ilin əvvəlinə xüsusi vəsait mənbələri 98,8% təşkil edirdisə, ilin sonuna bu göstərici 54,7%-ə enmiş, cəlb edilmiş mənbələr isə ilin əvvəlində 1,2%-dən ilin sonunda 45,3%-ə qədər artmışdır.

7. Müəssisədə xüsusi vəsait mənbələrinin tərkibində nizamnamə kapitalı ilin əvvəlində 99,6%, ilin sonunda isə 98,2% təşkil etmişdir. Bölüşdürülməmiş mənfəət ehtiyat fondu, qarşdakı xərclər və ödəmələr üçün ehtiyatlar ilin əvvəlində alınmış ilin sonunda isə bölüşdürülməmiş mənfəət məbləği 1,4%, qalanları isə 0,36% təşkil etmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyatların siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasının «Mühasibat uçotu haqqında» Qanunu. Bakı. 2004
2. Azərbaycan Respublikasının «Vergilər Məcəlləsi». Bakı. 2000
3. Aleksander D., Britton A., Yorissen A.. Maliyyə hesabatının beynəlxalq standartları: nəzəriyyədən praktikaya/ Rus dilindən tərcümə (tərcümənin elmi redaktoru V.M.Quliyev). Bakı: «İqtisad Universiteti». 2010
4. Hennie Van Greuning. Beynəlxalq Maliyyə Hesabatları Standartları. Praktiki vəsait. Yeni təkmilləşdirilmiş nəşr. (N.M.Hüsoynovun redaktorluğu altında ingilis dilindən tərcümə). Bakı:2006
5. Quliyev V.M., Fətullayev R., Kərimov A.M. Beynəlxalq uçot və hesabat giriş (GAAP və İFRS əsasında). Bakı. İATM, 2011
6. Mahmudov İ.M., Zeynalov T.Ş., Mahmudov R.İ. Maliyyə vəziyyətinin təhlili. Dərs vəsaiti. Bakı, 2003.
7. Muslimov S.Y, Kazımov R.N. Maliyyə təhlili. Dərslik. Bakı,CBS, 2012.
8. Rzayev Q. Mühasibat uçotunun beynəlxalq standartları və maliyyə hesabatı. Dərs vəsaiti. Bakı: «Adiloğlu», 2004
9. Абрютинa М.С., Грачев А.В. Анализ финансово-экономической деятельности предприятия. – М.: Дело и Сервис, 2000
10. Анализ финансовой отчетности / под ред Ефимовой О.В., Мельник М.В./ М.:Омега, 2006
11. Балабанов И.Т. Финансовый менеджмент. – М. Финансы и статистика. 2005.
12. Бланк В. Р. Финансовый анализ: учеб. пособие / В.Р. Банк, С. В. Банк. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2011.
13. Бланк И.А. Основы финансового менеджмента. –К.: Ника– Центр, Эльга, 2001
14. Бочарев В.В. Финансовый анализ. Сан-Петербург: Питер, 2006

15. Васильева Л. С. Финансовый анализ: учебник / Л. С. Васильева, МВ. Петровская. – М.: КНОССРТ, 2009.
16. Гиляровская Л.Т. Экономический анализ. Учебник для вузов. М.:ОНИТИ-ДАНА, 2003
17. Евстигнеев Е.Н., Ковалев В.В. Анализ финансовой устойчивости предприятия. М.: Инфра-М., 2004
18. Ефимова О.В. Финансовый анализ. Учебное пособие. –М. «Бухгалтерский учет», 2003
19. Елисеева Т.П. Экономический анализ хозяйственной деятельности : учебное пособие для студентов экономических специальностей вузов/ Т. П. Елисеева. -Минск: Современная школа, 2007
20. Ионова А.Ф. Финансовый анализ.– М.: Проспект, М. «Бухгалтерский учет», 2006.
21. Ковалев В.В. Финансовый анализ: Управление капиталом. Выбор инвестиций. Анализ отчетности. – М.:Финансы и статистика, 2000.- 512 с.
22. Ковалев В.В. Финансовый анализ: методы и процедуры. М.: Перспектива. 2001.
23. Лиференко Г.Н. Финансовый анализ предприятия. М.: Экзамен. 2006
24. Мельник М.В., Бердников В.В. Финансовый анализ: Система показателей и методика проведения. – М.: Экономика. 2006
25. Панков Д.А. Бухгалтерский учет и анализ за рубежом. Учебное пособие. – М.: Новое знание. 2003
26. Петров Н.А., Ковалев В.В. и др. Как читать баланс. М.: Финансы и статистика, 2005
27. Русак Н.А., Русак В.А. Основы финансового анализа. Минск, ООО «Меркабание», 2002.
28. Савицкая Г.В. Анализ хозяйственной деятельности предприятия: Учебник - М.: НИЦИНФРА-М, 2013.

29. Шеремет А.Д., Негашев Е.В. Методика финансового анализа деятельности коммерческих организаций М.: ИНФРА-М, 2008. — 208 с.
30. Шеремет А.Д. Методика финансового анализа: учебник /А.Д. Шеремет. – М.: ИНФРА-М, 2011

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin II kurs magistri Mehdili Hakim İslam oğlunun «Xidmət sferasında aktiv və öhdəliklərin təhlilinin təkmilləşdirilməsi» mövzusunda yazdığı magistr dissertasiya işinin

R E F E R A T I

Mövzunun aktuallığı. Müasir dövrdə komməriya təşkilatlarının rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi bazar münasibətlərinin mühüm şərtlərindən biridir. Bu məqsədlə əksər komməriya təşkilatlarında, o cümlədən, xidmət sferasında fəaliyyət göstərən müəssisələrdə yeni funksional xidmətlər - bazarın tədqiqi ilə məşğul olan marketinq xidməti, yenilikləri öyrənən və sınaqdan keçirən innovasiya xidməti, onların maliyyə fəaliyyətinin təhlilini, qiymətləndirilməsini və planlaşdırılmasını həyata keçirən, habelə investisiya layihələrinin səmərəliliyini qiymətləndirən maliyyə xidməti və s. təşkil edilməkdədir. Ümumiyyətlə, bazar münasibətləri şəraitində xidmət sferasında fəaliyyət göstərən müəssisələrdə maliyyə resurslarının rolu əhəmiyyətli dərəcədə artır, onların səmərəli və düzgün idarə edilməsi təşkilatların uğurlu fəaliyyətinin başlıca zəmini hesab olunur.

Ümumi iqtisadi qeyri stabillik, büdcə çatışmazlığı, inflyasiya, bank sistemində böhran şəraitində xidmət sferasında fəaliyyətin keyfiyyətinin təhlili problemi xüsusi aktualıq kəsb edir. Onun real vəziyyətinin müəyyən edilməsi təkcə təşkilatın özü üçün deyil, eləcə də onun fəaliyyətində maraqlı olan çoxsaylı bazar iştirakçıları üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Onlar konkret təşkilatın maliyyə uğurlarına inanmalıdır. Qeyri maliyyə sabitliyi ödəmə qabiliyyətinin itirilməsinə, nəticə etibarlı ilə müflisləşməyə gətirib çıxaracaqdır. Buna görə də müasir dövrdə maliyyə sferasının, xüsusən də turizm təşkilatlarının fəaliyyətinin müfəssəl təhlili və qiymətləndirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Bazar münasibətləri şəraitində bütün komməriya təşkilatları həm özlərinin, həm də biznes tərəfdaşlarının maliyyə sabitliyinin qiymətləndirilməsi problemi ilə

qarşılaşırlar. Xidmət sferasında fəaliyyət göstərən müəssisələrin maliyyə sabitliyini qiymətləndirərkən çoxlu sayda amillərin təsiri nəzərə alınmalıdır. Lakin bütün hallarda cari aktivlərin vəziyyəti və istifadəsinin nəticələrinə daha çox diqqət yetirilməlidir. Çünki, təşkilatların dövriyyə kapitalının vəziyyəti, onun strukturu, dövretmə sürəti onların rentabellik səviyyəsinə, xüsusi və borc vəsaitlərindən istifadənin səmərəliliyinə və s. bu kimi əsas iqtisadi göstəricilərə təsir göstərir və bu nöqtəyi nəzərdən, onların təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin müxtəlif tərəfləri, xüsusilə maliyyə vəziyyəti və maliyyə sabitliyi davamlı olaraq təhlil olunmalı və qiymətləndirilməlidir. Belə təhlil və qiymətləndirmənin nəticələri isə onun söykəndiyi iqtisadi informasiyanın, təhlil və qiymətləndirmə üsullarının düzgün və dəqiq seçilməsindən həlledici dərəcədə asılıdır. Bütün bunlar bazarın bütün iştirakçılarında yeni düşüncə tərzi tələb edir. Bazar iqtisadiyyatı müəssisənin anbarlarında və açıq sahələrdə böyük xammal və material ehtiyatının sıradan çıxması nəticəsində böyük məbləğdə vəsaitin təsərrüfat dövriyyəsiindən çıxmasına imkan vermir. O, müəssisə əmlakına qoyulmuş hər manat üçün yeni mənfəət məbləği əldə edilməsi məqsədilə bütün bu resursların hərəkatə gətirilməsinə geniş imkanlar yaradır.

Mühasibat hesabatının təhlilinin öz mənbəyi, öz məqsədi və öz metodikası vardır. Mühasibat hesabatının təhlilinin məqsədi təsərrüfat subyektinin daimi və xarici münasibətlərini dərinləndirən öyrənməklə, onun maliyyə vəziyyətini, ödəniş qabiliyyətini, maliyyə sabitliyini, gəlirliyini aşkara çıxarmaqdan ibarətdir.

Son dövrlərə qədər bütövlükdə kommərsiya təşkilatlarının, o cümlədən xidmət sferasında fəaliyyət göstərən müəssisələrin maliyyə sabitliyinin və ödəmə qabiliyyətliliyinin qiymətləndirilməsində istifadə olunan aktivlərin, xüsusi kapitalın və öhdəliklərin təhlili ilə əlaqədar olan məsələlər kifayət qədər dərinləndirən öyrənilməmiş, bu məsələnin həll edilməsi məqsədi ilə kompleks təhlil metodikası işlənilib hazırlanmamışdır. İqtisadi ədəbiyyatlarda indiyə qədər digər iqtisadi göstəricilərlə yanaşı aktivlərin, xüsusi kapitalın və öhdəliklərin əlaqəsinin qiymətləndirilməsi və təhlili ilə bağlı kifayət qədər fundamental tədqiqatlar

aparılmamışdır. Göstərilən problemlərin həlli prinsipcə yeni yanaşma tərzini tələb edir. Bütün bunlar magistr dissertasiya işinin mövzusunun aktuallığını əks etdirir.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində kommərsiya təşkilatlarının maliyyə vəziyyətinin kompleks qiymətləndirilməsi baxımından onların aktivlərinin və onların maliyyələşmə mənbələrinin (xüsusi kapitalın və öhdəliklərin) tərkibinin, dinamikasının və istifadəsinin müntəzəm təhlil edilməsi və qiymətləndirilməsi zəruri şərtədir. Qeyd olunan məsələlərin müxtəlif aspektləri xarici iqtisadçı alimlərdən A.D.Şeremetin, İ.A.Blankın, İ.T.Balabanovun, R.S.Sayfulinin, V.V. Kovalyovun və b, eləcə də respublikanın iqtisadçı alimlərinin- S.M.Səbzəliyevin, S.Y.Müslümovun, H.A.Cəfərlinin, İ.M.Mahmudovun, N.M.İsmayılovun, R.N.Kazımovun, V.M.Quliyevin, Q.Rzayevin və digərlərinin əsərlərində öz əksini tapmışdır. Bununla belə, kommərsiya təşkilatlarının, xüsusi ilə də xidmət sferasında fəaliyyət göstərən müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin təhlilinin müxtəlif aspektlərinin işlənilib hazırlanması ilə bağlı tədqiqatların intensivliyinə baxmayaraq bəzi nəzəri və praktiki məsələlər bu günkü gündə köklü sürətdə dəyişiklər aparılmasını tələb edir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində kommərsiya təşkilatlarının fəaliyyəti onların aktivlərinin, xüsusi kapitalının və öhdəliklərinin keyfiyyəti ilə müəyyən olduğundan onların düzgün anlanması vacibdir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Dissertasiya işinin əsas məqsədi MMUS tətbiqi şəraitində xidmət sferasında fəaliyyət göstərən müəssisələrin aktivlərinin və onların maliyyələşmə mənbələrinin təhlilinin metodoloji və metodiki əsaslarının işlənilib hazırlanmasından ibarətdir. Bu məqsədlə aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulmuş və həll edilmişdir:

- xidmət sferasında fəaliyyət göstərən müəssisələrin aktivlərinin və onların maliyyələşmə mənbələrinin öyrənilməsinə metodoloji yanaşmaların ümumiləşdirilməsi, onların təhlili metodikasının və nəzəriyyəsinin müasir vəziyyətinin qiymətləndirilməsi;

- xidmət sferasında fəaliyyət göstərən müəssisələrin aktivlərinin və onların maliyyələşmə mənbələrinin təhlilinin göstəricilər sisteminin əsaslandırılması və təsnifləşdirilməsi;

- təhlilin informasiya təminatının vəziyyəti, onun təşkili məsələləri təhlil edilmiş və onların gələcək inkişafına dair təkliflər verilmişdir;

- xidmət sferasında fəaliyyət göstərən müəssisələrin aktivlərinin və onların maliyyələşmə mənbələrinin təhlilinin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin işlənilib hazırlanması.

Tədqiqatın predmeti və obyekt. Tədqiqatın predmetini xidmət sferasında fəaliyyət göstərən müəssisələrin aktivlərinin və onların maliyyələşmə mənbələrinin təhlilinin metodoloji məsələləri təşkil edir. Tədqiqatın obyektini Azərbaycan Respublikasının kommertiya təşkilatlarıdır. Tədqiqat işində xarici, Rusiya və Azərbaycan iqtisadçı alimlərinin əsərlərindən, statistik materiallardan, kommertiya banklarının hesabat məlumatlarından və normativ sənədlərdən istifadə olunmuşdur. Tədqiqat prosesində ümumelmi metodlardan olan müqayisə, qruplaşdırma, qiymətli yerdəyişmə kimi metodlar tətbiq edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Aparılmış elmi tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardır:

- nəzəri tədqiqatların ümumiləşdirilməsi nəticəsində təsərrüfatçılığın bazar sistemində uyğun olaraq təşkilatların aktivlərinin və onların maliyyələşmə mənbələrinin təhlilinin əsas istiqamətləri və mərhələləri, xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmişdir;

- xidmət sferasında fəaliyyət göstərən müəssisələrin aktivlərinin və onların maliyyələşmə mənbələrinin təhlilinin göstəricilər sisteminin qurulmasına olan tələbat və əsas prinsiplər formaləşdirilmişdir;

- xidmət sferasında fəaliyyət göstərən müəssisələrin aktivlərinin və onların maliyyələşmə mənbələrinin təhlilinin göstəricilər sistemi əsaslandırılmış və təsnifləşdirilmişdir;

- xidmət sferasında fəaliyyət göstərən müəssisələrin aktivlərinin və onların maliyyələşmə mənbələrinin kompleks təhlilinin aparılmasının ümumi sxemi təklif edilmişdir;

- xidmət sferasında fəaliyyət göstərən müəssisələrin aktivlərinin və onların maliyyələşmə mənbələrinin təhlili metodikasının təkmilləşdirilməsi üzrə təkliflər hazırlanmışdır.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiyanın nəticələrinin və əsas təkliflərinin təcrübədə reallaşdırılması bazar şəraitində təşkilatların aktivlərinin və onların maliyyələşmə mənbələrinin təhlilinin nəzəri və metodoloji səviyyəsinin artırılmasına imkan yaradır. Yerinə yetirilmiş tədqiqat işi təşkilati-metodiki əsas kimi təşkilatların maliyyə vəziyyətinin təhlilinin aparılmasında istifadə edilə bilər. Belə təhlil xidmət sferasında fəaliyyət göstərən müəssisələrin maliyyə vəziyyətini daha real qiymətləndirməyə, ödəmə qabiliyyətliliyi göstəricilərinin və maliyyə sabitliyinin qarşılıqlı əlaqəsini müəyyənləşdirməyə, mövcud olan çatışmamazlıqları aradan qaldırmağa, qəbul edilən qərarların əsaslandırılmasını artırmağa şərait yaradır.

İşin strukturu. Magistr dissertasiya işi girişdən, üç fəsildən, nəticə və təkliflərdən, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Magistr dissertasiya işinin girişində mövzunun aktuallığı əsaslandırılmış, problemin öyrənmə səviyyəsi, tədqiqatın məqsədi və vəzifələri göstərilmiş, eyni zamanda, tədqiqatın predmeti, obyektı, elmi yeniliyi və praktiki əhəmiyyəti verilmişdir.

Magistr dissertasiya işinin “Təşkilatların aktivlərinin və onların maliyyələşmə mənbələrinin təhlilinin nəzəri əsasları adlanan I fəsildə xidmət sferasında təşkilatların fəaliyyətinin təhlilinin informasiya mənbəyi kimi mühasibat (maliyyə) hesabatının rolu və məzmunu şərh olunmuş, müasir dövrdə onların aktivlərinin və maliyyələşmə mənbələrinin təhlilinin nəzəri əsasları verilmişdir.

Magistr dissertasiya işinin “Xidmət sferasında aktivlərin təhlili metodikası və onun təkmilləşdirilməsi” adlanan II fəsildə təşkilatların aktivlərinin ümumi

qiymətləndirilməsi metodikası şərh olunmuşdur. Daha sonra, konkret təşkilatın materialları əsasında onun uzun müddətli aktivlərin və cari aktivlərinin tərkibi və strukturunun, eləcə də onlardan istifadənin təhlili metodikasını şərh edilmiş və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri verilmişdir.

Magistr dissertasiya işinin “Təşkilatların aktivlərinin maliyyələşmə mənbələrinin təhlili metodikası və onun təkmilləşdirilməsi” adlanan III fəsilində ardıcıl olaraq əvvəl xidmət sferasında təşkilatlarda aktivlərin mənbələrinin ümumi qiymətləndirilməsi, daha sonra onun uzun müddətli və cari aktivlərinin mənbələrinin təhlili metodikası və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri verilmişdir verilmişdir.

Dissertasiya işinin sonunda aparılmış tədqiqata əsaslanan nəticə və təkliflər verilmişdir

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin II kurs magistri Mehdili Hakim İslam oğlunun «Xidmət sferasında aktiv və öhdəliklərin təhlilinin təkmilləşdirilməsi» mövzusunda yazdığı magistr dissertasiya işinə

R Ə Y

Bazar münasibətləri şəraitində fəaliyyət göstərmək və dinamik inkişaf etmək üçün kommersiya təşkilatlarının rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu məqsədlə bazar münasibətləri şəraitində kommersiya təşkilatlarının fəaliyyətində maliyyə resurslarının – onların aktivlərinin, xüsusi kapitalının və öhdəliklərinin təhlilinin rolu əhəmiyyətli dərəcədə artır.

Əlbəttə, son dövrlərə qədər kommersiya təşkilatlarının maliyyə sabitliyinin və ödəmə qabiliyyətliliyinin qiymətləndirilməsi prosesində istifadə olunan aktivlərin, xüsusi kapitalın və öhdəliklərin həcmnin təhlilinin müəyyən aspektləri nəzərdən keçirilsə də, kifayət qədər fundamental tədqiqatlar aparılmamışdır. Təşkilatların aktivlərini, xüsusi kapitalının və öhdəliklərinin əlaqəsinin qiymətləndirilməsi və təhlili ilə bağlı həmin problemlərin həlli prinsipinə yeni yanaşma tərzini tələb edir ki, bütün bunlar magistr dissertasiya işinin mövzusunun aktuallığını əks etdirir.

Magistr dissertasiya işi girişdən, üç fəsildən, nəticə və təkliflərdən, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Dissertasiya işinin giriş hissəsində magistr tərəfindən mövzunun aktuallığı əsaslandırılmış, problemin öyrənmə səviyyəsi, tədqiqatın məqsədi və vəzifələri göstərilmiş, eyni zamanda, tədqiqatın predmeti, obyekt, elmi yeniliyi və praktiki əhəmiyyəti verilmişdir.

Magistr dissertasiya işinin «Təşkilatların aktivlərinin və onların maliyyələşmə mənbələrinin təhlilinin nəzəri əsasları» adlanan I fəsilində mühasibat (maliyyə) hesabatı kommersiya təşkilatlarının maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilinin informasiya mənbəyi kimi səciyyələndirilmiş, onun rolu və məzmunu şərh olunmuş, müasir şəraitdə kommersiya təşkilatlarının aktivlərinin və onların

maliyyələşmə mənbələrinin təhlilinin nəzəri əsasları verilmişdir. Bu zaman magistr tərəfindən maliyyə hesabatının məzmunu və tətbiqi ilə əlaqədar çoxsaylı müəlliflərin yanaşmaları şərh edilmiş və müəllifin onlara münasibəti açıqlanmışdır.

Magistr dissertasiya işinin « Xidmət sferasında aktivlərin təhlili metodikası və onun təkmilləşdirilməsi » adlanan II fəsilində komməriya təşkilatlarında aktivlərin ümumi qiymətləndirilməsi metodikası şərh olunmuşdur. Təhlil prosesini detallaşdıraraq magistr tərəfindən tədqiqatın sonrakı mərhələlərində konkret təşkilatın materialları əsasında uzun müddətli və cari aktivlərin tərkibi və strukturunun, eləcə də debitor borclarının təhlili metodikası şərh edilmiş və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri verilmişdir.

Magistr dissertasiya işinin «Təşkilatların aktivlərinin maliyyələşmə mənbələrinin təhlili metodikası və onun təkmilləşdirilməsi» adlanan III fəsilində komməriya təşkilatlarında aktivlərin mənbələrinin ümumi qiymətləndirilməsi metodikası şərh olunmuş, konkret təşkilatın maliyyə hesabatının materialları əsasında uzun müddətli aktivlərin və qeyri maddi aktivlərin mənbələrinin, cari aktivlərin mənbələrinin, eləcə də kreditör borclarının təhlili metodikası verilmişdir.

Dissertasiya işinin sonunda aparılmış tədqiqata əsaslanan nəticə və təkliflər verilmişdir.

Dissertasiya işi tələb olunan səviyyədə yazılmış, qarşıya qoyulmuş məsələləri tam əhatə edir və magistr dissertasiya işinin yazılması tələblərinə tam uyğundur. Ona görə də Mehdili Hakim İslam oğlunun «Xidmət sferasında aktiv və öhdəliklərin təhlilinin təkmilləşdirilməsi» mövzusunda təqdim etdiyi magistr dissertasiya işinin müdafiəyə buraxılmasını və ona magistr dərəcəsinin verilməsini məqsədəuyğun hesab edirəm.

«Mühasibat uçotu və audit»

kafedrasının dosenti, i.e.n.

İsmayılov N.M.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin II kurs magistri Mehdili Hakim İslam oğlunun «Xidmət sferasında aktiv və öhdəliklərin təhlilinin təkmilləşdirilməsi» mövzusunda yazdığı magistr dissertasiya işinə

R Ə Y

Bazar münasibətləri şəraitində bütün kommərsiya təşkilatları həm özlərinin, həm də biznes tərəfdaşlarının maliyyə sabitliyinin qiymətləndirilməsi problemi ilə qarşılaşırlar. Kommərsiya təşkilatlarının maliyyə sabitliyini qiymətləndirərkən çoxlu sayda amillərin təsiri nəzərə alınmalıdır. Lakin bütün hallarda daha çox diqqət yetiriləsi amil dövriyyə kapitalının vəziyyəti və istifadəsinin nəticələridir. Çünki, təşkilatların dövriyyə kapitalının vəziyyəti, onun strukturu, hərəkət (dövretmə) sürəti rentabellik səviyyəsinə, xüsusi və borc vəsaitlərindən istifadənin səmərəliliyinə və s. əsas iqtisadi göstəricilərə təsir göstərir və bu nöqtəyi nəzərdən onların davamlı olaraq təhlil olunması və qiymətləndirilməsi vacibdir. Belə təhlil və qiymətləndirmənin nəticələri isə onun söykəndiyi iqtisadi informasiyanın, təhlil və qiymətləndirmə üsullarının düzgün və dəqiq seçilməsindən həlledici dərəcədə asılıdır. Bütün bunlar bazarın bütün iştirakçılarında yeni düşüncə tərzini tələb edir. Sözü gedən məsələlərin öyrənilməsi və analitik qiymətləndirilməsi magistr dissertasiya işinin mövzusunun aktual problemə həsr olunduğunu səciyyələndirir.

Magistr dissertasiya işi girişdən, üç fəsildən, nəticə və təkliflərdən ibarət olmaqla sonda istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı.

Dissertasiyanın girişində mövzunun aktuallığı, problemin öyrənilmə səviyyəsi, tədqiqatın məqsədi və vəzifələri, predmeti, obyektini, elmi yeniliyi və praktiki əhəmiyyəti verilmişdir.

Dissertasiya işinin birinci fəsilində mühasibat (maliyyə) hesabatının təyinatı, iqtisadi məzmunu, təhlil prosesində rolu şərh olunmuş, kommərsiya təşkilatlarının

aktivlərinin, xüsusi kapitalının və öhdəliklərinin təhlilinin nəzəri əsasları verilmişdir.

Magistr dissertasiya işinin ikinci fəsilində kommersiya təşkilatlarında aktivlərin ümumi qiymətləndirilməsi, eləcə də uzun və qısamüddətli aktivlərin mövcudluğu, tərkibi və strukturunun, debitor borclarının təhlili metodikası verilmişdir.

Magistr dissertasiya işinin üçüncü fəsilində kommersiya təşkilatlarında aktivlərin maliyyələşdirilməsinin uzunmüddətli qısamüddətli mənbələrinin, eləcə də kreditor borclarının təhlili metodikası verilmişdir.

Dissertasiya işinin sonunda aparılmış tədqiqata əsaslanan nəticə və təkliflər verilmişdir.

Magistr dissertasiya işi tələb olunan səviyyədə yazılmışdır və qarşıya qoyulmuş məsələlərin həllinə nail olunmuşdur. Dissertasiya işində bir sıra texniki və redaktə xarakterli nöqsanlara yol verilməsinə baxmayaraq Mehdi İslam oğlunun «Xidmət sferasında aktiv və öhdəliklərin təhlilinin təkmilləşdirilməsi» mövzusunda yazdığı magistr dissertasiya işinin müdafiəyə buraxılmasını və ona magistr dərəcəsinin verilməsini məsləhət görürük.

«Statistika» kafedrasının

dosenti, i.e.n.

Cavadov R.C.